

Sömninvändningar i brottmål i teori och praktik

En rättsdogmatisk analys i gränslandet
mellan gärningskontroll och medvetenhet*

TOVA BENNET**

Artikeln behandlar hur invändningar om somnambulism – tillstånd där människor utför till synes medvetna och komplexa handlingar i sömnen – bör hanteras straffrättsligt. Analysen tar utgångspunkt i NJA 2024 s. 174, där Högsta domstolen menar att gärningens komplexitet bör avgöra om en sömninvändning ska hänföras till förutsättningarna för en otillåten gärning eller till skuldfrågan. Mot bakgrund av en undersökning av hur sömninvändningar har hanterats i domstolspraxis och straffrättslig doktrin diskuteras gränsdragningen mellan gärningskontroll och medvetenhet, bevisbörda och beviskrav samt prejudikatets vägledande funktion i mål med invändningar om sexsömni. Analysen visar att det kan finnas både empiriska och normativa skäl att hantera sömninvändningar i förhållande till såväl objektiva som subjektiva ansvarsförutsättningar. En sådan ordning måste dock kunna förankras i medicinsk kunskap om somnambula tillstånd för att säkerställa en enhetlig rättstillämpning i linje med skuldprincipen.

1. Inledning

1.1 Bakgrund och syfte

Det förekommer att den tilltalade i ett brottmål påstår sig ha varit så förvirrad eller omtöcknad vid gärningen att personen inte var medveten om sitt handlande och därför inte kunde rå för det som hände. En sådan förvirring kan ha orsakats

* Denna text har genomgått vetenskaplig expertgranskning (peer review).

** Biträdande universitetslektor i straffrätt vid Juridiska fakulteten, Lunds universitet. Författaren vill tacka Ellika Sevelin och en anonym granskare för värdefulla synpunkter på tidigare utkast. Tack också till studenterna på fördjupningskursen *Straffansvar och straffpåföljder med särskilt fokus på det kriminella våldet* i Lund under vårterminen 2024 för ert engagemang och era kreativa reflektioner.

av ett somatiskt eller psykiatriskt sjukdomstillstånd, som blodsockersänkning vid diabetes eller psykos, och framstå som begriplig enbart mot bakgrund av expertutlåtanden från läkare eller psykologer. Det finns dock ett tillstånd av förändrad medvetenhet som alla människor har erfarenheter av och befinner sig i under en stor del av sin livstid – sömn. De flesta kan också vittna om beteende i drömmar som starkt avviker från sådant vi ägnar oss åt i vaket tillstånd, och märkliga tankar och upplevelser som uppstår i gränslandet mellan sömn och vakenhet.

I läroböcker som försöker begripliggöra filosofiska frågor om skuld och ansvar, eller skillnaden mellan objektiva och subjektiva ansvarsrekvisit, är sömn ett tacksamt exempel. Till skillnad från andra, mer ovanliga, tillstånd av nedsatt eller förändrat medvetande är sömn något allmänt välbekant. Trots, men kanske också till följd av, detta kan sömn orsaka straffrättsliga bryderier. Ett aktuellt exempel på sådana bryderier är hur invändningar om *sexsomnia* – sexuella handlingar i sömnen – ska hanteras i våldtäktsmål, vilket både uppmärksammats i samhällsdebatten och angetts som ett lämpligt tema för ett prejudikat från Högsta domstolen.¹

Ett sådant prejudikat presenterades i mars 2024 i *Sömninvändningen* NJA 2024 s. 174. Åtalet gällde dock inte sexualbrott utan grovt rattfylleri, och väcktes mot en läkare som tagit sömnmedlet Zolpidem i kombination med alkohol och sedan kört bil en längre sträcka. I föreliggande text diskuteras domens principiella och praktiska betydelse inom ramen för en rättsdogmatisk undersökning av sömninvändningar i brottmål. Syftet med undersökningen är att utreda hur en invändning om att den tilltalade vid gärningen befann sig i ett somnambult tillstånd bör behandlas straffrättsligt. Analysen omfattar såväl bevisfrågor som de straffrättsliga ansvarsbegreppen gärningskontroll och medvetenhet, vilka båda kan aktualiseras i fall där den tilltalade befinner sig i ett tillstånd av förändrat eller nedsatt medvetande. Framställningen tar sin utgångspunkt i Högsta domstolens avgörande, som diskuteras i relation till hur sömninvändningar har behandlats i straffrättslig litteratur och i rättstillämpningen.

1.2 Omständigheter och rättsliga frågor i *Sömninvändningen* NJA 2024 s. 174

Den tilltalade (härefter T) åtalades för grovt rattfylleri efter att ha kört bil alkoholpåverkad en natt i augusti 2018. T, som är läkare, bestred ansvar med hänvisning till att han befunnit sig i ett somnambult tillstånd och därmed inte var medveten om att han körde bil.² Det somnambula tillståndet skulle ha orsakats

¹ Se Wallin, M., *Sexualbrotten och brotten mot kvinnor – en praktisk vägledning*, Norstedts Juridik, 2022, s. 201 f. och *Prioriterade prejudikatfrågor 2022* (Åklagarmyndigheten, februari 2022).

² Högsta domstolens dom i mål B 1504-22, meddelad 2024-03-22.

av att T tagit en hög dos av sömnmedlet Zolpidem som, särskilt i kombination med alkohol, kan orsaka *somnambulism* – ett tillstånd där människor utför till synes medvetna och komplexa handlingar i sömnen.³

Bilfärden startade vid T:s bostad och avslutades med att T, i hög hastighet, körde rakt upp på en ”stenkulle” i mitten av en rondell.⁴ I målet är utrett att händelseförloppet sett ut så att T hade gått ut till bilen, som stod i ett flerbilsgarage, låst upp garaget med en tag, låst upp ett skyddsgaller kring bilen med en annan nyckel och sedan kört ut ur samhället och längs en länsväg fram till olycksplatsen, en körsträcka på ungefär 7 kilometer.

Det saknas vittnen till själva bilfärden, men i tingsrätten hördes två personer som interagerat med T på olycksplatsen.⁵ Det ena vittnet, en privatperson som kört förbi olycksplatsen och stannat för att hjälpa till, berättade att T satt i bilen och stirrade rakt fram och att han framstod som desorienterad. T klev sen ut ur bilen och gick runt och inspekterade den. Vittnet frågade T om denne inte ville sätta sig ner eftersom han verkade förvirrad och påverkad av något, men fick inget svar. Därefter satte sig T i bilen igen och försökte starta den. Det andra vittnet, en polis som omhändertog T vid olycksplatsen, berättade att T gett ett lugnt och sansat intryck och att han uppgett att han under kvällen fått besked om att en person som stod honom nära blivit sjuk och låg för döden och att han skulle åka dit och ta farväl.

T berättade själv att han den aktuella dagen haft en mycket påfrestande arbetsdag då han utfört en suicidbedömning av en patient. Vid kl. 18.00 kom han hem och drack då vin från en box, motsvarande ungefär en flaska. Han gick sedan och la sig vid kl. 22.00 och intog före sänggåendet 20 milligram av sömnmedlet Zolpidem. T beskriver att han tidigt under natten upplevde ett ofullständigt kort uppvaknande då han trodde att patienten han bedömt under dagen ringde och bad honom komma. Därefter hade han somnat om och saknade sedan klara minnen av natten. Angående körningen beskrev T att han endast hade korta, fragmentariska och osammanhängande minnen som han menar snarare kan betraktas som ”upplevelser”. Han upplevde att bilen slog emot något, men hade inga minnen av att ha integrerat med polis eller ambulanspersonal på olycksplatsen.⁶

T menar att den enda rimliga förklaringen till hans beteende är att han måste ha kört bil i sömnen. Här lyfter T fram att han inte skulle ha kört rakt in i en rondell utan att bromsa eller styra undan om han varit vaken, samt det faktum att han påträffades på olycksplatsen mitt i natten i de kläder som han hade gått och

³ Gällande Zolpidem och sömngång, se t.ex. Westermeyer, J och Carr, T. M., Zolpidem-associated consequences: an updated literature review with case reports, *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 208.1 (2020) s. 28–32.

⁴ Polis och ambulanspersonal kom till platsen kort efter olyckan. När T lämnade blodprov på polisstationen uppmättes alkoholkoncentrationen i hans blod till 1,43 promille.

⁵ Attunda tingsrätts dom i mål B 2024-19, meddelad 2019-11-29.

⁶ Den tilltalade beskriver dock att han har fragmentariska minnen eller upplevelser från polisstationen.

lagt sig i, utan mobil, klocka, identitetshandlingar eller pengar. Att det han berättat för polisen uppenbarligen inte stämde menar han också talar emot att han var vaken. Ur T:s berättelse framgår vidare att han väl känner till vägsträckan, då han har kört den till och från sitt arbete i 20 års tid, samt att han har haft sömnsvårigheter under flera år, och vid ett tillfälle för ett par år sedan observerats av en granne när han gick i sömnen och klev ut genom ett fönster.

Till stöd för sin berättelse åberopade T i tingsrätten en rapport om somnambulism från Åklagarmyndigheten,⁷ utdrag ur FASS läkemedelsinformation gällande Zolpidem och ett yttrande från Rättsmedicinalverket, samt i hovrätten även utdrag ur medicinsk litteratur. Av den åberopade utredningen framgår enligt tingsrättens domskäl att biverkningar av Zolpidem kan antas öka med stigande doser och vid samtidigt intag av alkohol, samt att stress kan vara en utlösande faktor för biverkningar.

Underrätterna dukar upp något av ett smörgåsbord av straffrättsliga begrepps- och bevisfrågor: Tingsrättens majoritet menar att det inte går att utesluta att T sovit under bilfärden, men att han agerat under *självförvållat rus*, varför han ska hållas ansvarig för gärningen ”som om han hade agerat uppsåtligt”.⁸ Tingsrättens ordförande, som är skiljaktig, förespråkar också en fällande dom, men i stället av det skälet att den tilltalades invändning om att han kört bilen i sömnen *framstår som obefogad*. En skiljaktig nämndeman menar i sin tur att det inte kan anses ställt utom rimligt tvivel att T *varit medveten om sitt handlande*, varför han inte kan hållas ansvarig för gärningen ens i objektiv mening då det rör sig om en *okontrollerad handling*. T har i vart fall inte haft det *uppsåt* som krävs för straffrättsligt ansvar och åtalet måste därför ogillas. Hovrättens majoritet håller med tingsrättens ordförande om att invändningen framstår som obefogad och menar att T därför ska dömas, medan en skiljaktig nämndeman delar tingsrättens bedömning av skuld.⁹

Underrätternas resonemang illustrerar att det inte är självklart hur sömnavvändningar bör hanteras straffrättsligt; är sömngång en fråga om bristande uppsåt eller snarare en brist på brottsbegreppets objektiva sida? Vad krävs för att uppfylla det straffrättsliga kravet på medvetenhet när gärningspersonen befinner sig i ett sömnlignande tillstånd? Och hur ska sömnavvändningar hanteras bevis-

⁷ Rapport ÅM-A 2015/1229. Rapporten, som framför allt rör sexsomni, författades av Åklagarmyndighetens utvecklingscentrum i Göteborg på uppdrag av riksåklagaren. I rapporten redovisas en kartläggning av kunskapsläget angående somnambulism och rekommendationer gällande hur invändningar om somnambulism bör hanteras av åklagare. Rapporten blev föremål för kritik i samband med publiceringen och finns idag inte länkad som vägledningsdokument på Åklagarmyndighetens hemsida. Se t.ex. Rosén, E., Skarp kritik mot bristande handledning i våldtäktsfall, Ekot, Sveriges Radio, <https://sverigesradio.se/artikel/6553941> (2016-11-03), besökt 2025-10-29.

⁸ Attunda tingsrätts dom i mål B 2024-19, meddelad 2019-11-29.

⁹ Svea Hovrätts dom i mål B 76-20, meddelad 2022-02-07.

rättsligt, räcker det för en fällande dom att åklagaren visar att invändningen är obefogad?¹⁰

1.3 Disposition

I de kommande två avsnitten behandlas kort sömnstörningar, Zolpidem och begreppet medvetande (avsnitt 2) samt hur sömn kan förstås inom ramen för brottsbegreppet (avsnitt 3). Därefter redovisas en genomgång av hur sömninvändningar har hanterats i rättstillämpningen (avsnitt 4). Mot bakgrund av genomgången presenteras sedan en mer fördjupad analys av frågan om gränsdragningen mellan gärningskontroll och medvetenhet (avsnitt 5) samt den bevisrättsliga hanteringen av sömninvändningar (avsnitt 6). Därefter följer några reflektioner gällande Sömninvändningens betydelse som vägledande avgörande i sexsommål (avsnitt 7) samt en avslutande diskussion (avsnitt 8).

2. Sömnstörningar, Zolpidem och medvetande

Begreppet sömngång, eller somnambulism, förekommer i manualer som används inom psykiatri för att beskriva och diagnosticera psykiska sjukdomar.¹¹ I den svenska versionen av diagnosmanualen ICD-10, som används inom sjukvården, beskrivs somnambulism som ”ett tillstånd med förändrad medvetenhet där fenomen både från sömn och vakenhet ingår”.¹² I manualen anges vidare: ”Under en sömngångsepisod stiger individen upp från sängen, vanligtvis under nattsömnens första tredjedel, och vandrar omkring med sänkt uppmärksamhetsgrad, förlångsammad reaktionsförmåga och försämrade motoriska färdigheter” samt att personen vid uppvaknandet ofta saknar minnen av episoden.¹³

¹⁰ Frågan om självförvållat rus behandlas inte av överrätterna och tas inte heller upp i denna text. I underrätterna avfärdades även ett påstående från åklagaren om drograttfylla, med hänvisning till att den tilltalade, i egenskap av att vara läkare, hade skrivit ut Zolpidem i den relevanta dosen till sig själv. Det var därmed inte klarlagt att han hade överdoserat i strid med läkares ordination, och det hade inte heller påvisats spår av läkemedlet i den tilltalades blod i samband med gärningen.

¹¹ I Sverige används huvudsakligen ICD (International Classification of Diseases and Related Health Problems), som är utformad av Världshälsoorganisationen WHO, och DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders), som utarbetas av American Psychiatric Association. Inom svensk sjukvård används ICD-10, medan den rättspsykiatriska undersökningsverksamheten utgår från DSM-5.

¹² ICD-10, F51.3. Internationell statistisk klassifikation av sjukdomar och relaterade hälsoproblem, systematisk förteckning, svensk version 2024 (Socialstyrelsen, 2024).

¹³ Ibid.

Somnambulism är en sömnstörning, eller parasomni, vilket är en samlingsbeteckning för olika typer av 'onormala' tillstånd, upplevelser eller beteenden som förekommer under sömn, som att gå, prata eller gnissla tänder i sömnen. I diagnosmanualen DSM-5 anges att de vanligaste parasomnierna kännetecknas av en blandning mellan vakenhet och djup sömn, och att de enligt manualen "serve as a reminder that sleep and wakefulness are not mutually exclusive and that sleep is not necessarily a global, whole-brain phenomenon".¹⁴ *Sexsomni* utgör en underkategori av parasomni, och är en beteckning för olika former av sexuella beteenden under sömn.¹⁵

Inom den medicinska forskningen finns olika sätt att klassificera och diagnosticera somnambulism, och det anges i vetenskapliga publikationer idag att ämnet är underbeforskat.¹⁶ Det är alltså inte helt klarlagt vad som orsakar sömnstörningar och hur människor påverkas av dem. Det finns dock sedan lång tid tillbaka dokumenterade fall där personer genomfört förhållandevis komplexa handlingar, som att laga mat, köra bil eller ha sex, i sömnen. Sömngång och andra typer av somnambulism är något vanligare hos barn än hos vuxna och har i olika studier observerats hos ca en till fyra procent av den vuxna befolkningen.¹⁷

Diagnosticering av somnambulism bygger främst på samtal med patienten för att utreda sjukdomstillståndet, exempelvis genom frågor om symptom i barndomen, tidigare liknande upplevelser, vittnesberättelser och möjlig ärftlighet. Diagnosticering kan också omfatta polysomnografi, där patienten observeras under sömn i kombination med olika undersökningar, såsom EEG för att identifiera hjärnaktivitet som är specifik för personer med sömnstörningar.¹⁸

I den straffrättsliga kontexten förekommer somnambulism gällande handlingar som annars är mer vardagliga, i den meningen att de i vaket tillstånd oftast utförs i sammanhang där handlingen inte utgör ett brott, som att köra bil eller utföra sexuella handlingar.¹⁹ Men sömninvändningar förekommer, och kan leda till friande domar, även gällande allvarliga våldsbrott.²⁰

¹⁴ DSM-5, s. 399.

¹⁵ Se vidare t.ex. Organ, A. och Fedoroff, J. P., *Sexsomnia: Sleep Sex Research and Its Legal Implications*, *Current Psychiatry Reports*, 2015, vol. 17, nr 34.; Shapiro, C. M., Trajanovic, N. N., Fedoroff, J. P., *Sexsomnia—a new parasomnia*, *The Canadian Journal of Psychiatry*, 2003, vol. 48, nr 5, s. 311–317; Schenk, C. H., *Update on Sexsomnia, Sleep Related Sexual Seizures, and Forensic Implications*, *NeuroQuantology*, 2015, vol. 13, nr 4, s. 518–541.

¹⁶ Se t.ex. Castelnuovo, A., m.fl., *NREM sleep parasomnias as disorders of sleep-state dissociation*, *Nature Reviews Neurology*, 2018, nr 14, s. 470–481 med hänvisningar.

¹⁷ Se t.ex. Castelnuovo, A., m.fl. (2018).

¹⁸ Se t.ex. Organ, A. och Fedoroff, J. P. (2015).

¹⁹ Se t.ex. Schenk, C. H. och Mahowald, M. W., *A Polysomnographically Documented Case of Adult Somnambulism with Long-Distance Automobile Driving and Frequent Nocturnal Violence: Parasomnia with Continuing Danger as a Noninsane Automatism?*, *Sleep*, 1995, vol. 18, nr 9, s. 765–772. För en aktuell översikt, se Watson, C. och Weiss, K. J., *Sleep disorders and criminal behavior*, *Behavioral Sciences and the Law*, 2024, vol. 42, nr 3, s. 176–185.

²⁰ Se t.ex. Castelnuovo, A. m.fl., *The parasomnia defense in sleep-related homicide: A systematic review and a critical analysis of the medical literature*, *Sleep medicine reviews*, 2024, vol. 74, 101898.

I *Sömninvändningen* är invändningen om somnambulism kopplad till användningen av läkemedlet Zolpidem, som är en bensodiazepinliknande substans som används vid sömnbesvär.²¹ Somnambulism är en rapporterad biverkning av Zolpidem och risker med sömngångarbeteende vid intag av Zolpidem, särskilt i kombination med alkohol, har diskuterats av läkare²² och påvisats i ett flertal vetenskapliga publikationer.²³ Här har uppmärksammats att Zolpidem förekommer i brottmål²⁴, även specifikt gällande sömnkörningar.²⁵ I FASS läkemedelsinformation gällande Zolpidem STADA anges att ”komplexa sömn beteenden, inklusive sömngång och andra associerade beteenden som att köra bil, laga och äta mat, ringa telefonsamtal eller ha sex utan att komma ihåg det efteråt” har rapporterats hos patienter som tagit Zolpidem.²⁶

Somnambulism kan alltså beskrivas som en typ av ”förändrad medvetenhet”.²⁷ Inom sjukvården används olika skalor för att bedöma patienters medvetandegrad, eller vakenhetsgrad, som spänner mellan att patienten är medvetlös och att patienten är vaken.²⁸ Vid en bedömning av en persons medvetandegrad undersöks om och hur personen reagerar på olika former av stimuli, som tilltal eller smärta. Begreppen *medvetande* och *medvetenhet* förekommer även inom psykiatri och psykologin, men i flera olika betydelser. Inom psykiatri har förvirringstillstånd betecknats som *medvetandestörningar*, och medvetande, eller i vilken grad personen är medveten, har där även att göra med i vilken utsträckning personen har en adekvat uppfattning av omgivningen. Lavett beskriver det så att medvetande i fysiologisk mening handlar om i vilken utsträckning en person uppfattar omgivningen (vakenhetsgrad), medan det inom psykiatri

²¹ I Sverige säljs Zolpidem bland annat under namnet ”Stilnoct” och i USA under namnet ”Ambien”.

²² Se t.ex. tre debattartiklar av Clas Sjöberg i *Läkartidningen*: Stilnoct och sömngång (*Läkartidningen*, 2006, nr 37, volym 103), Zolpidem och rattfylleri. Bör läkarna vara mera återhållsamma med sin förskrivning? (*Läkartidningen*, 2013, nr 45) och Faran med Zolpidem och alkohol (*Läkartidningen*, 2016, nr 12-13).

²³ Se t.ex. Westermeyer och Carr (2020); Mittal, N., Mittal, R., Gupta, M. C., Zolpidem for insomnia: a double-edged sword. A systematic literature review on Zolpidem-induced complex sleep behaviors, *Indian Journal of Psychological Medicine*, vol. 43, nr 5, 2021, s. 373–381.

²⁴ Se t.ex. Daley, C. m.fl., “I did what?” Zolpidem and the courts, *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 2011, vol. 39, nr 4, s. 535–542.

²⁵ Poceta J. S., Zolpidem ingestion, automatism, and sleep driving: a clinical and legal case series, *Journal of Clinical Sleep Medicine*, 2011, vol. 7, nr 6, s. 632–638.

²⁶ FASS Allmänhet, Zolpidem STADA. Stockholm: Läkemedelsindustriföreningen, <https://www.fass.se/LIF/product?npId=20011214000520>, besökt: 2025-10-29. Enligt listan på biverkningar förekommer både somnambulism och ”komplexa sömn beteenden” hos färre än 1 av 100, men fler än (eller lika med) 1 av 1000 patienter, vilket gör dem till ”mindre vanliga” biverkningar på en fyrgradig skala (vanliga, mindre vanliga, sällsynt, mycket sällsynt).

²⁷ Se första stycket i detta avsnitt.

²⁸ Se för en översikt *Vårdhandboken*, om bedömning av medvetandegrad, <https://www.vardhandboken.se/vard-och-behandling/akut-bedomning-och-skattning/bedomning-enligt-abcde/d-medvetandegrad/>, besökt 2025-10-29.

tillkommer en kvalitativ komponent som rör *hur* personen uppfattar omgivningen.²⁹ Inom kognitiv psykologi definieras förändrade medvetandetillstånd (altered states of consciousness) som övergående och reversibla förändringar i subjektiv upplevelse från ett genomsnittligt normalt, vaket tillstånd, och kan omfatta aspekter som tidsuppfattning, kroppsuppfattning, perception, emotioner, kontroll och kognition.³⁰

3. Sömn i brottsbegreppet

Handlingar som en person företar i sömnen kan inte utgöra brottsliga gärningar. Den som sover är inte medveten om sina handlingar och kan inte styra dem, och det vore därmed orättvist att döma och straffa personer för saker de gör i sömnen. I straffrätten kommer denna grundläggande moraliska utgångspunkt till uttryck genom skuldprincipen och konformitetsprincipen. Principerna konkretiseras i brottsbegreppet. Där omfattar förutsättningarna för en otillåten gärning (brottsbegreppets objektiva sida) ett krav på att det måste föreligga en *kontrollerad gärning*. Asp, Ulväng och Jareborg beskriver detta krav så att gärningspersonen ”på order kan avsluta eller hejda det kausala skeende” som handlandet innebär.³¹ Sådan kontroll föreligger inte vid ”ofrivilliga handlingar”³², vilket inbegriper ”en handling som äger rum under sömn eller annan medvetlöshet”.³³ Att den tilltalades medvetande har varit förändrat eller påverkat kan dock även behandlas inom ramen för förutsättningarna för personligt ansvar (brottsbegreppets subjektiva sida). Här ingår som en grundläggande förutsättning för uppsåt eller oaktsamhet att den tilltalade är *i tillräcklig grad medveten* om sitt handlande.³⁴

När det gäller brottsbegreppets objektiva sida är sömn och sömngångarbeteende ett av de vanligaste exemplen i den straffrättsliga doktrinen på situationer då en person saknar *gärningskontroll*.³⁵ Ett beteende som sker i sömnen kan

²⁹ Se Lavett, I., Tillräknelighet som straffrättslig ansvarsförutsättning, Iustus, 2024, s. 362 f. med vidare hänvisningar.

³⁰ Se för en aktuell taxonomi Fort, L. D. m.fl., Classification schemes of altered states of consciousness, Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 2025, vol. 175, 106178.

³¹ Asp, P, Ulväng, M. och Jareborg, N., Kriminalrättens grunder, Iustus, 2013, s. 139.

³² Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 144, s. 338. Se även exempelvis Jareborg, N., Straffrättens ansvarslära, Iustus, 1994, s. 29, s. 40, s. 195.

³³ Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 144. Författarna nämner här även reflexrörelser, spasmer, konvulsioner, rörelser som avtvingas den som utsätts för överväldigande fysiskt tvång eller hypnos samt när ”någon på annat sätt förflyttar sig eller förflyttas som en kropp eller organism, inte som en person”.

³⁴ Se t.ex. NJA 2020 s. 169.

³⁵ Se t.ex. Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 144, s. 338; Agge, I. och Thornstedt, H., Straffrättens allmänna del, 3 uppl., Juristförlaget, 1981, s. 62; Ågren J., Straffansvar, Norstedts Juridik, 2023.

inte betraktas som en gärning i straffrättslig mening. Personen 'gör' ingenting, utan är snarare själv föremål för något som 'händer med' personen.³⁶ I den rättsliga praktiken är det dock ovanligt med rättsfall där sömngång eller liknande tillstånd av sänkt medvetenhet faktiskt behandlas som en brist när det gäller de objektiva brottsförutsättningarna.³⁷ Brottsåtalade som sov vid gärningstillfället frikänns, men det är i stället skuldkravet, och i synnerhet kravet på medvetenhet, som står i fokus för den rättsliga prövningen.³⁸ En strikt uppdelning mellan objektiva och subjektiva rekvisit när det gäller sömn och andra liknande tillstånd har dock även problematiserats i den straffrättsliga doktrinen.³⁹

Begreppet *medvetenhet*, som tillhör brottsbegreppets subjektiva sida, förekommer under brottsbalkens tillämpningstid i förarbeten, lagkommentarer, doktrin och rättspraxis, och kan beskrivas som ett mångfacetterat och svårfångat begrepp som inte enkelt låter sig definieras rättsdogmatiskt.⁴⁰ Jag har i andra sammanhang beskrivit hur medvetenhetskravet förekommer i olika varianter i doktrin och rättspraxis. Här ingår en variant som betonar *medvetande* eller vakenhet (i motsats till medvetslöshet), en variant som rör *avsiktlighet* i förhållande till en kontrollerad gärning, samt en variant som betonar *medvetenhet om de relevanta gärningsrekvisiten*.⁴¹ Medvetenhet om gärningsrekvisiten förekommer i sin tur i olika varianter. Här ingår att personen är medveten om gärningen i en mer grundläggande bemärkelse genom att uppmärksamma omgivningen och att den egna kroppen rör sig, medvetenhet om gärningens innebörd på ett sätt som omfattar även vissa omständigheter och följder, och slutligen medvetenhet om gärningens innebörd i en vidare mening som mer liknar sådan insikt om gärningens innebörd som i andra rättssystem förutsätts för tillräknelighet (ansvarsförmåga).⁴² I doktrinen understryks ofta att medvetenhetskravet är lågt ställt, och att det är ovanligt med friande domar till följd av bristande medvetenhet.⁴³

³⁶ Jfr Asp, P., Uppsåt, oaktsamhet och ursäktande omständigheter: en handbok, Iustus, 2024, s. 98 f.

³⁷ Ett av få exempel är RH 2019:33 som kommenteras i avsnitt 4 nedan.

³⁸ Detta påpekas exempelvis också av Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 145, s. 338.

³⁹ Se i den svenska kontexten särskilt Jareborg, N., Handling och uppsåt: en undersökning rörande doluslärans underlag, P. A. Norstedt & Söner, 1969 och Jareborg, N. och Ulväng, M., Tanke och uppsåt, Iustus, 2016.

⁴⁰ Se för en utförlig analys och diskussion Bennet, T., Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd, Norstedts Juridik, 2020. Jfr även Lavett (2024), särskilt avsnitt 6.5, och Riberdahl, E., Två förståelser av det straffrättsliga medvetenhetskravet, SvJT 2023 s. 301.

⁴¹ Se särskilt Bennet (2020), avsnitt 3.2 och 3.5.

⁴² Se vidare Bennet (2020) och för en mer kortfattad framställning Bennet, T., Tillfälligt sinnesförvirring i Högsta domstolen?, JT 2019–20 s. 138–159.

⁴³ Se t.ex. Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 275. Författarna anger här att motsatsen till medvetenhet är medvetslöshet. Se dock Asp (2024), som menar att det som avses här inte är medvetenhetskravet som grundkrav för uppsåt. Asp (2024), s. 163, not 184. Även här anges dock att utrymmet är mycket begränsat för att det ska kunna föreligga uppsåtsbrist på grund av att kravet på medvetenhet inte är uppfyllt (s. 164).

Högsta domstolen har i *Vanföreställningen* NJA 2020 s. 169 klargjort rättsläget något gällande kravet på medvetenhet.⁴⁴ Här fastställde Högsta domstolen att ”ett allmänt krav på medvetenhet (medvetenhetskravet)” ingår som en del av uppsåtsrekvisitet (p. 13–14). Högsta domstolen beskriver kravet så att gärningspersonen måste ha ”varit i ett sådant tillstånd att uppsåtsrekvisitet kan vara uppfyllt”.⁴⁵ Uppsåt är därmed uteslutet om personen ”har varit alltför omtöcknad, dvs. om hans eller hennes medvetande har varit grumlat” (p. 14). Tillräcklig grad av medvetenhet innebär enligt Högsta domstolen att personen ”vid sitt handlande måste ha ett visst mått av basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företas”. Sådan grundförståelse kan saknas vid höggradiga förvirrings- och omtöckningstillstånd.⁴⁶ Högsta domstolen anger att bristande medvetenhet endast föreligger vid höggradiga förvirrings- och omtöckningstillstånd, men domstolens definition och tillämpning av medvetenhetskravet i NJA 2020 s. 169 understryker att kravet förutsätter något mer än att den tilltalade är ’vid medvetande’. Även efter *Vanföreställningen* återstår dock en del frågetecken om medvetenhetskravets funktion, närmare definition och räckvidd.⁴⁷

Sammanfattningsvis kan konstateras att tillstånd av nedsatt eller förändrad medvetenhet kan få betydelse i olika delar av brottsbegreppet, där gärningskontroll och medvetenhet är två centrala begrepp. I nästa avsnitt presenteras resultatet av en översiktlig genomgång av domar där det förekommer sömninvändningar, för att åskådliggöra hur domstolarna hanterar dessa invändningar i praktiken och identifiera relevanta frågor för en mer fördjupad rättsdogmatisk analys.⁴⁸ För att möjliggöra både jämförelser med Högsta domstolens resonemang i *Sömninvändningen* och paralleller till diskussionen om sexsomni omfattar genomgången särskilt fall som rör bilkörning under förändrade medvetandetilstånd samt fall där en invändning om sexsomni har behandlats.

⁴⁴ Se för en mer utförlig analys av domen Bennet, T., Tillfällig sinnesförvirring i Högsta domstolen?, JT 2019–20 s. 138–159. Se även Lavett (2024), s. 369 ff.

⁴⁵ P 14. Högsta domstolen hänvisar här till Strahl, I. Allmän straffrätt i vad angår brotten, Norstedt 1976, s. 91 ff. och SOU 1996:185.

⁴⁶ Detta uttalande sker mot bakgrund av att målet rör ett psykiatriskt sjukdomstillstånd i form av psykotiska vanföreställningar. Högsta domstolen understryker att enbart en (på grund av psykisk störning) helt felaktig uppfattning om motivbilden eller andra bakomliggande förhållanden inte hindrar att medvetenhetskravet är uppfyllt.

⁴⁷ Se vidare Bennet, T. Tillfällig sinnesförvirring i Högsta domstolen?, JT 2019–20 s. 138–159. Jfr Lavett (2024), som menar att medvetenhetskravet ”tveklöst” är ett slags tillräknelighetskrav, men med oklar räckvidd, som Högsta domstolen har ”all anledning att förtydliga” (s. 377).

⁴⁸ Genomgången genomfördes under hösten 2024 och omfattar inga domar meddelade efter det. Syftet med undersökningen har inte varit att ge en fullständig bild av rättstillämpningen utan att samla in tillräckligt mycket material för att på ett tillförlitligt och representativt sätt kunna urskilja frågor som är särskilt intressanta att fokusera på vid en mer fördjupad rättsdogmatisk analys.

4. Sömninvändningar i rättstillämpningen

4.1 Publicerade domar

Invändningar som rör somnambula tillstånd kan relateras till invändningar som rör andra former av nedsatt eller förändrat medvetande. Tre sådana fall behandlades av Högsta domstolen några år efter brottsbalkens ikraftträdande.⁴⁹ Ett av dem, NJA 1968 s. 471, gällde en person som kört bil i fel riktning på en motorväg och kolliderat med ett annat fordon, med följderna att en person avled. Den tilltalade hade enligt läkarutlåtanden drabbats av ett förvirringstillstånd (patologiskt rus)⁵⁰ och mindes inget av händelseförloppet. Högsta domstolen hanterade invändningen som en fråga om bristande medvetenhet och angav, utan utförlig motivering, att den tilltalade ”var i en sådan grad medveten om sitt handlande att hos honom i straffrättslig mening förelegat uppsåt att föra bilen”. Året efter, i NJA 1969 s. 401, avgjorde Högsta domstolen ett liknande fall där utgången i stället blev en friande dom. Åtalet gällde en misshandel som begåtts under ett tillstånd av omtöckning till följd av akut blodsockersänkning. Enligt ett rättspsykiatriskt yttrande hade den tilltalade en mycket svårreglerad diabetes och befann sig i ett hypoglykemiskt tillstånd där han ”inte visste vad han gjorde”. Högsta domstolens majoritet konstaterade att den tilltalades uppträdande visserligen gav ”intryck av medvetna och avsiktliga handlingar”, men att det som framkommit om hans tillstånd inte visade att han ”var i sådan grad medveten om sitt handlande att uppsåt förelåg”.⁵¹

Under brottsbalkens tillämpningstid förekommer ett flertal både friande och fällande publicerade domar där den tilltalade presenterar liknande invändningar om bristande medvetenhet på grund av olika former av somatiska eller psykiatriska förvirringstillstånd, och här ingår även sömninvändningar.⁵² En del av dessa fall rör bilkörning. Här kan särskilt nämnas de publicerade hovrättsavgörandena RH 1981:176, RH 1993:80, RH 1994:78 och RH 2019:33, som alla är exempel på friande domar där den tilltalade framfört ett fordon. Dessa domar gäller dock, liksom NJA 1968 s. 471, förvirringstillstånd kopplade till psykiatriska sjukdomstillstånd (inklusive patologiskt rus) eller blodsockersänkning vid diabetes.

⁴⁹ Här ingår, utöver NJA 1968 s. 471 och NJA 1969 s. 401 som kommenteras här, NJA 1968 s. 500.

⁵⁰ Angående patologiskt rus, se t.ex. SOU 1996:185 s. 509 ff.; Strahl, I., Straffansvar vid rus, SvJT 1965 s. 370–398.

⁵¹ Som stöd angavs att den tilltalade inte tidigare dömts för våldsbrott samt att han saknat ”något under normala förhållanden rimligt motiv för att våldföra sig på sätt som skett”. Två justitieråd meddelade dock skiljaktig mening i skuldfrågan med motiveringen att omtöckning och personlighetsfrämmande handlande inte utesluter uppsåt.

⁵² För en utförlig sammanställning och analys, se Bennet (2020), kap. 3.

Genomgången av domar ger stöd för påståenden i doktrin om att invändningar om tillstånd av förändrat eller nedsatt medvetande i regel behandlas som en invändning om bristande uppsåt, med fokus på medvetenhetskravet. RH 2019:33, som gällde bland annat vårdslöshet i trafik, är ett undantag. Här konstaterade hovrätten att det inte var ställt bortom rimligt tvivel att den tilltalade ”vid någon av de åtalade gärningarna hade sådan kontroll över sitt agerande att han kan hållas straffrättsligt ansvarig för dessa”. Hovrätten hänvisar bland annat till att den tilltalade (som hade bipolär sjukdom och vid gärningarna var inne i ett maniskt skov med vanföreställningar, nedsatt kognitiv förmåga och svårigheter att tolka verkligheten) endast hade lösryckta minnesbilder från gärningarna, att han befann sig i ett sömn- eller mardrömsliknande tillstånd, att han inte förstod hur han hade hamnat på vägbanan och att han inte vid något tidigare skov hade agerat på liknande sätt. Att den tilltalade var i stånd att framföra en bil och att han uppgett att han ”väcktes” av att han körde igenom ett staket förändrade enligt hovrätten inte bedömningen. Hovrätten konstaterar också: ”endast den omständigheten att gärningspersonens handlingar har varit komplicerade och till synes medvetna innebär inte nödvändigtvis att han eller hon kan tillskrivas en kontrollerad gärning”.⁵³

Gällande sexsomni finns ett publicerat hovrättsavgörande, RH 2014:32. Hovrätten anger där att en person som befunnit sig i ett sömntillstånd inte har varit medveten om sitt handlande och då ska gå fri från ansvar på grund av bristande uppsåt. Avgörande för skuldfrågan var, enligt hovrätten, om det kunde vara så att den tilltalade ”helt och hållet saknar minne från händelserna på natten och att han vaknat först på morgonen när polisen kom och väckte honom”. Med hänvisning till bland annat att den tilltalade varit förvirrad och att det förekommer sömnstörningar bland familjemedlemmar drar hovrätten slutsatsen att invändningen inte framstår som så orimlig att den kan lämnas utan avseende och att den inte heller har motbevisats av åklagaren.⁵⁴

Frågan om sexsomni har också nyligen förekommit i ett uppmärksammat resningsmål.⁵⁵ Den tilltalade dömdes för våldtäkt i underinstanserna och hävdade då att han inte hade några minnesbilder av gärningarna. Efter hovrätts dom diagnosticerades mannen med en sömnstörning, och han ansökte därefter om resning. Högsta domstolen menade att sakkunnigutlåtandet om sömnstör-

⁵³ Här hänvisar hovrätten till NJA 1969 s. 401, RH 1993:80 och RH 1994:78. Det går dock inte att utifrån domskälen i dessa domar med säkerhet sluta sig till att frågan gäller gärningskontroll snarare än uppsåt. Ytterligare en dom som ibland presenteras som ett frikännande med grund i bristande gärningskontroll är NJA 1976 s. 183, se t.ex. Agge och Thornstedt (1984), s. 64 och Straffansvarsutredningen i SOU 1996:185, s. 13 f. Straffansvarsutredningen anger dock att utgången lika gärna kan förklaras av att den tilltalade ”såsom alltför omtöcknad, ansetts sakna erforderligt uppsåt” (s. 14).

⁵⁴ Det krävs enligt hovrätten inte ”full bevisning” utan det räcker att invändningen mot bakgrund av utredningen i målet inte framstår som så orimlig att den kan lämnas utan avseende och att den inte motbevisas av åklagaren.

⁵⁵ Högsta domstolens dom i mål Ö 5485-19.

ningen utgjorde ny bevisning som väckte tvivel gällande hovrättens slutsatser i uppsåtsfrågan och att det förelåg synnerliga skäl att pröva målet på nytt. Mannen frikändes sedan i både tingsrätt och hovrätt.⁵⁶

4.2 Opublicerade hovrättsdomar

Bland opublicerade hovrättsdomar förekommer ett flertal fall under senare år som rör personer som hävdar att de kört bil i sömnen och som antingen frias⁵⁷ eller döms till ansvar⁵⁸. Även invändningar om sexsomni har behandlats i ett antal hovrättsavgöranden under senare tid.⁵⁹

En översiktlig genomgång av fallen som rör sömnkörningar visar att sömninvändningen i princip uteslutande behandlas som en invändning om bristande uppsåt (medvetenhet).⁶⁰ Bland de faktorer som i domskälen tillmäts betydelse för skuldfrågan ingår huruvida den tilltalade har minnen från körningen, om den tilltalade upprätt förvirrat, körsträckans längd och komplexiteten i handlandet, personens historia av sömngång, samt medicinsk information från läkarintyg eller expertvittnen. En mer ingående analys av domarna presenteras inte här, men jag vill särskilt lyfta fram en anmärkningsvärd observation. Nästan

⁵⁶ Göteborgs tingsrätts dom i mål nr B 5948-20 och Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål nr B 5889-20.

⁵⁷ Se Svea hovrätts dom i mål B 3989-22, Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 3872-20, Svea hovrätts dom i mål B 9261-18, Svea hovrätts dom i mål B 7110-16, Göta hovrätts dom i mål B 1712-15 och Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 5273-12.

⁵⁸ Se Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 1425-22, Svea hovrätts dom i mål B 14052-22, Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 533-22, Svea hovrätts dom i mål B 2366-17, Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 2821-16, Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 3474-16, Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 2491-15, Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 3183-10 och Hovrätten för Nedre Norrlands dom i mål B 1276-09. Se även Svea hovrätts dom i mål B 5082-22 som meddelades efter Högsta domstolens dom.

⁵⁹ För fällande domar, se t.ex. Svea hovrätts dom i mål B 12990-23, Svea hovrätts dom i mål B 12513-22, Svea hovrätts dom i mål B 15304-21, Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 3457-21, Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 1157-20, Svea hovrätts dom i mål B 14188-20, Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 3523-20, Svea hovrätts dom i mål B 8290-20, Svea hovrätts dom i mål B 8835-19, Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 869-19, Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 2300-15 och Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 2188-15. För friande domar, se t.ex. Svea hovrätts dom i mål B 9053-22, Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål nr B 4144-21, Hovrätten för Nedre Norrlands dom i mål B 747-18, Göta Hovrätts dom i mål B 769-15, Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 564-12, Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 784-10, Svea hovrätts dom i mål B 9021-22, Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 5889-20, Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 4543-20 och Svea Hovrätts dom i mål B 4980-16. Sömninvändningar förekommer även, men sannolikt mer sällan, i andra typer av mål, se t.ex. Hovrätten för Nedre Norrlands dom i mål B 124-21 (försök till mord) och B 819-20 (mordbrand).

⁶⁰ För ett avvikande exempel, se Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 3872-20. Ett liknande exempel som rör sexsomni är Svea hovrätts dom i mål B 8290-20.

samtliga tilltalade i målen hade, liksom den tilltalade i *Sömninvändningen*, tagit läkemedlet Zolpidem (eller i ett fall det liknande läkemedlet Zopiklon) i samband med gärningen. Detta gäller samtliga sex friande domar och åtta av de tio fällande domarna.⁶¹ I ett flertal, men inte alla, domar hade den tilltalade tagit en hög dos och/eller kombinerat medicinen med alkohol.⁶²

Genomgången här kan jämföras med en analys av 15 fall där sömninvändningar har behandlats av hovrätterna presenterad av Lagmannen jur.dr h.c. Mikael Mellqvist och redaktören Anna-Karin Lindh i *Ny Juridik* 2017.⁶³ Av domarna avser elva sexualbrott av något slag (i nio av dem ogillas åtalet), tre avser grovt rattfylleri (två fällande och en frikännande dom) och en avser mord (fällande dom). Författarna drar slutsatsen att domstolarna har hanterat invändningarna på ett likvärdigt sätt, genom att konstatera, ”på grundval av medicinsk vetenskap”, att sömngångarbeteende förekommer men att det är sällsynt, samt att utgångspunkten för prövningen är att det inte är möjligt att döma en person som på grund av sömn varit omedveten om sitt handlande till ansvar för brott.⁶⁴ I samtliga avgöranden har rätten, enligt författarna, konstaterat att den tilltalade rent objektivt har begått en brottslig handling.

När det gäller den bevisrättsliga hanteringen av sömninvändningar i de undersökta domarna menar författarna att en sömninvändning ställer vissa krav på den tilltalade i form av en slags ”förklaringsbörda”. Invändningen kan lämnas utan avseende direkt om den är helt orimlig eller osannolik, och i annat fall ankommer det på åklagaren att motbevisa invändningen. För att invändningen ska kunna vara framgångsrik krävs att den tilltalade ”förklarar sig” eller utveck-

⁶¹ I den ena av de återstående fällande domarna framgår att den tilltalade har haft sömnproblem och det finns uppgifter om att hans far skulle ha tagit sitt liv i sömnen. I domskälen uppger den tilltalade att han ”har medicin mot stress” och att han eftersom förundersökningen drevs inom ramen för projektet med snabbare lagföring inte hade tid att få fram läkarintyg och annan medicinsk utredning (Svea hovrätts dom i mål B 14052-22). I den andra av de återstående fällande domarna behandlas invändningen om somnambulism som en uppenbart osannolik bortförklaring (Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 533-22).

⁶² Se t.ex. Hovrätten över Skåne och Blekinges dom i mål B 2821-16. Den tilltalade är läkare och har ordinerat Zolpidem till sig själv i hög dos och kombinerat det med alkohol. Hovrätten kommer fram till att åklagaren inte har lyckats motbevisa invändningen om somnambulism, men att den tilltalade ändå ska anses ha varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han ska dömas för grovt rattfylleri till följd av att han själv vållat omtöckningstillståndet. Målet överklagades till Högsta domstolen (här avstyrkte riksåklagaren prövningstillstånd, se svarsskrivelse med dnr ÅM 2018/1181).

⁶³ Mellqvist, M. och Lindh, A-K., *Sömngångares straffansvar*, *Ny Juridik*, 2017, vol. 1, nr 17, s. 33–57. Vilka hovrättsdomar som gått igenom och när de är daterade framgår inte av texten. Se även Wallin (2022) som presenterar en genomgång av sex fall från olika hovrätter från åren 2014–2022 där en invändning om sexsömni förekommer.

⁶⁴ I de flesta – men inte alla – avgöranden har rätten haft tillgång till medicinsk sakkunskap (expertvittnen) och/eller vittnesmål från närstående till den tilltalade.

lar invändningen.⁶⁵ I de flesta fall har den tilltalade, med hjälp av stödbevisning i form av läkarutlåtanden eller vittnesmål, lyckats uppfylla kraven som beskrivs som ”inte så högt ställda”.

Författarna understryker att det i domskälen inte uttalas något om en omvänd bevisbörla eller ett sänkt beviskrav till förmån för åklagaren. Både i friande och fällande domar används formuleringen ’utom rimligt tvivel’. Att ställa vissa krav på en tilltalad som kommer med en invändning om det ovanliga tillståndet somnambulism menar författarna dock är rimligt på ett ”övergripande kriminalpolitiskt och värderingsmässigt plan”.⁶⁶ Författarna jämför här med praxis gällande hanteringen av invändningar om ansvarsfrihetsgrunder, där det räcker att åklagaren visar att invändningen är obefogad, och menar att det lägre beviskrav som tillämpas där bör kunna tillämpas även gällande sömninvändningar.⁶⁷ Motsvarande sätt att hantera just sömninvändningar förekommer uttryckligen i en del av hovrättsdomarna i min genomgång.⁶⁸ Även riksåklagaren i *Sömninvändningen* utgår i överklagandeskriften från att detta är gängse sätt att hantera sömninvändningar.⁶⁹

4.3 Sammanfattning och frågor för vidare undersökning

Sammanfattningsvis ger genomgången av domar stöd för påståendet att sömninvändningar i regel behandlas som en invändning om bristande uppsåt, med fokus på medvetenhetskravet. Endast i ett fåtal fall gäller den rättsliga bedömningen huruvida den tilltalade på grund av att han eller hon sov har saknat gärningskontroll. Detta är kanske inte oväntat, men i relation till hur både sömn och begreppet gärningskontroll beskrivs i doktrinen framstår det ändå som märk-

⁶⁵ Författarna sammanfattar processen i tre steg: 1) en invändning framförts, 2) den förklaras och 3) förklaringen uppnår en viss grad (dock inte så hög) av sannolikhet.

⁶⁶ Mellqvist och Lindh (2017), s. 50.

⁶⁷ Se t.ex. NJA 2012 s. 45. Författarna understryker dock att detta förutsätter att kravet för den tilltalade inte ställs alltför lågt, och att skuld måste fastställas i en process som uppfyller högt ställda krav på rättssäkerhet.

⁶⁸ Se t.ex. Hovrätten för Nedre Norrlands dom i mål B 747-18, Svea hovrätts dom i mål B 12990-23 och Hovrätten för Övre Norrlands dom i mål B 1157-20.

⁶⁹ Se svarsskrivelse med dnr AMR-227-23 (2023-03-27). Riksåklagaren skriver: ”Som jag angett ovan hanteras prövningen av invändningar om att en gärning begåtts i sömnen relativt enhetligt i underrättspraxis. Högsta domstolens praxis ger dock inte någon närmare vägledning i vilken bevisstyrka som orden ”framstår som obefogad” är avsedd att ge uttryck för. Mot bakgrund härav och då invändningar om att gärningar skett i sömnen är relativt vanligt förekommande är det av vikt för ledning av rättstillämpningen att Högsta domstolen uttalar sig i frågan om hur en invändning om att en åtalad gärning skett i sömnen ska hanteras och värderas.” Se även ÅM-A 2015/1229, ÅM 2014/6762 samt Prioriterade prejudikatfrågor 2022 (Åklagarmyndigheten, 2022) där vägledning efterfrågas gällande just om vilken bevisstyrka som uttrycket ”framstår som obefogad”. Jfr även ÅM 2018/1181, där riksåklagaren avstyrker prövningstillstånd i ett fall som rör sömnkörning.

ligt. Varför är det inte frågan om gärningskontroll som står i centrum när den tilltalade hävdar att hen sov, och därmed rimligen saknade kontroll över sitt handlande?

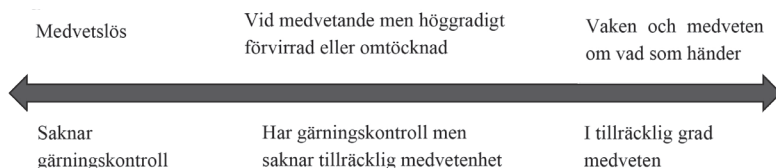
Frågan om när ett somnambult tillstånd medför bristande gärningskontroll och när det i stället bör behandlas som en fråga om bristande medvetenhet framstår som särskilt intressant att se närmare på. Detsamma gäller frågan om hur sömninvändningar bör hanteras bevisrättsligt. Både frågan om gärningskontroll och frågan om medvetenhet utgör centrala rekvisit för personligt ansvar som ska visas av åklagaren bortom rimligt tvivel. Samtidigt förekommer uppenbarligen uppfattningen att sömninvändningar bevisrättsligt kan jämföras med invändningar om ansvarsfrihetsgrunder, som nöd eller nödvärn. Dessa två frågor behandlas i tur och ordning mer ingående i de kommande två avsnitten.

5. Gränsdragningen mellan gärningskontroll och medvetenhet

5.1 Innebär sömn bristande gärningskontroll eller bristande medvetenhet?

En fråga som framstår som oklar och därmed angelägen att undersöka närmare är om sömn utgör en brist gällande gärningskontroll (och därmed hör till brottsbegreppets objektiva sida) eller medvetenhet (och därmed är en fråga om skuld). Högsta domstolen har i *Vanföreställningen* NJA 2020 s. 169 uttalat sig om gränsdragningen mellan gärningskontroll och medvetenhet. Här menar Högsta domstolen att medvetenhetskravet får ”särskild betydelse” när gärningspersonen ”lider av en allvarlig psykisk störning i form av en akut psykos med bristande verklighetsuppfattning eller något annat motsvarande högggradigt förvirrings- och omtöckningstillstånd”, medan ”ofrivilliga handlingar som t.ex. reflexrörelser och andra handlingar där medvetandet har varit helt frånkopplat” utgör brister på brottets objektiva sida i form av bristande gärningskontroll (p. 14). Ett sätt att förstå detta uttalande är att den som är helt omedveten (eller medvetlös) saknar gärningskontroll, medan den som är i någon grad, men inte tillräckligt, medveten saknar medvetenhet. Förhållandet mellan gärningskontroll och medvetenhet kan då förstås som en skala från medvetlöshet till full medvetenhet, där först gärningskontroll och sedan medvetenhet inträder ju mer vaken och medveten personen är:

Figur 1:



Frågan om hur sömninvändningar bör hanteras i förhållande till gärningskontroll respektive medvetenhet behandlas uttryckligen av Högsta domstolen i *Sömninvändningen*. Högsta domstolen delar här upp somnambulism i två olika kategorier. Om det rör sig om ”en reflexmässig eller liknande ofrivillig handling” kan sömngång innebära en brist i de objektiva förutsättningarna för straffansvar. Om det i stället ”rör sig om ett förhållandevis sammansatt agerande” bör den straffrättsliga betydelsen av somnambulism i stället hanteras som ”en fråga om förekomsten av erforderligt uppsåt” (p. 4). Den del av uppsåtsbedömningen som aktualiseras är medvetenhetskravet. Högsta domstolen uttrycker i domen detta krav så att gärningspersonen ”måste ha varit i någon grad medveten om sitt handlande” och konstaterar att uppsåt i straffrättslig mening är uteslutet om gärningspersonens medvetande ”har varit alltför grumlat” (p. 5). Högsta domstolen anger vidare att kravet på medvetenhet är ”ganska lågt ställt”; ”Det krävs *bara* att gärningsmannen har haft ett visst mått av basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företas” (min kursivering).⁷⁰

När det gäller bedömningen av den åtalade läkarens agerande menar Högsta domstolen att det är fråga om ”ett ganska komplext och utdraget handlande” som måste ha omfattat ”ett inte obetydligt antal observationer, trafikmässiga avgöranden och handlingsmanövrar av olika slag” (p. 14). Högsta domstolen konstaterar att sömninvändningen därmed ska behandlas som en fråga om medvetenhet. Här menar Högsta domstolen att den tilltalades medvetande visserligen har varit nedsatt, men att det framstår som ”ytterst osannolikt att han skulle ha varit så omedveten om sammanhanget och omgivningen att han inte under färden förstod att han körde bil” (p. 14). Den utredning som föreligger i målet ger, enligt Högsta domstolen, inte skäl för någon annan slutsats. Den tilltalade har alltså ”i straffrättsligt hänseende” varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han haft uppsåt till gärningen (p. 15).

Högsta domstolens resonemang får förstås så att den straffrättsliga betydelsen av somnambulism beror av handlandets komplexitet. En ”reflexmässig eller liknande ofrivillig handling” är en fråga om gärningskontroll, medan ett mer ”sammansatt agerande” i stället ska hanteras som en fråga om medvetenhet. Uppdelningen ligger i linje med förståelsen av förhållandet mellan gärningskontroll och medvetenhet som en gradskillnad på en skala (Figur 1), där först gärningskontroll och sedan medvetenhet inträder successivt, förutsatt att handlandets komplexitet antas ge uttryck för den tilltalades vakenhetsgrad. En jämförelse mellan de båda domarna komplicerar dock bilden. *Sömninvändningen* rör en person som kör bil i ett somnambult tillstånd, medan *Vanföreställningen* gäller en person som utförde en grov misshandel under påverkan av psykotiska vanföreställningar. Mot bakgrund av beskrivningen i avsnitt 3 ovan framstår det som naturligt att placera in det somnambula tillståndet närmare gärningskontroll på skalan i Figur 1, medan ett psykotiskt tillstånd med vanföreställningar ligger

⁷⁰ Här hänvisar Högsta domstolen till NJA 2020 s. 169 och till NJA 1969 s. 401.

närmare medvetenhet. Detta blir dock omöjligt på grund av Högsta domstolens domslut i målen, där läkaren i ett somnambult tillstånd döms till ansvar, medan mannen som misshandlade sin mor frikänns. Oavsett var gränsen bör dras för när ett tillstånd av omtöckning eller nedsatt medvetenhet ska fria från ansvar, väcker jämförelsen frågor om både förhållandet mellan gärningskontroll och medvetenhet och vad som krävs för att en person ska vara i tillräcklig grad medveten om sitt handlande för att kunna dömas för brott.

I resterande avsnitt i denna del undersöks närmare relationen mellan gärningskontroll och medvetenhet (5.2), gärningens komplexitet som ett avgörande gränsdragande kriterium (5.3) samt gränsdragningens normativa funktion (5.4).

5.2 Vad är skillnaden mellan gärningskontroll och medvetenhet?

Ett sätt att förstå både skillnaden i utfall mellan *Sömninvändningen* och *Vanföreställningen* och Högsta domstolens fokus på handlandets komplexitet är att det har en avgörande betydelse vilken typ av gärning som är föremål för prövning. Detta är varken orimligt eller kontroversiellt. Både gärningskontroll och medvetenhet handlar alltid om en prövning i förhållande till något specifikt som den tilltalade ska ha haft kontroll över och varit medveten om. Bilden av en skala i Figur 1 framställer snarare kontroll och medvetenhet som globala tillstånd som den tilltalade har befunnit sig i. Om fokus i stället riktas mot brottsrekvisit kan gränsdragningen mellan gärningskontroll och medvetenhet förstås i relation till vilken typ av brottsrekvisit som aktualiseras.

I fall där brottsbeskrivningen i princip enbart förutsätter ett visst handlande är det svårt att skilja objektiva och subjektiva rekvisit åt. Kravet på medvetenhet kan i sådana fall förstås som en prövning av ett ”gärnings uppsåt”, som helt sammanfaller med frågan om den tilltalade har begått en kontrollerad gärning.⁷¹ Medvetenhetskravet skulle då enbart ha en självständig betydelse i fall där ansvar för brott förutsätter uppsåt även i förhållande till gärningsomständigheter och följder.

Ett annat sätt att se på distinktionen mellan gärningskontroll och medvetenhet är att en kontrollerad gärning enbart förutsätter relevant kontroll över kroppsrörelser, medan medvetenhetskravet, även i förhållande till själva handlandet, uppställer ytterligare krav gällande den tilltalades upplevelse och förståelse av gärningen. Högsta domstolens precisering av kravet på medvetenhet i *Vanföreställningen* kan förstås på detta sätt. Den tilltalade i det målet hade, med tillräcklig kontroll över sitt handlande, misshandlat sin mamma, men han ansågs sakna sådan basal grundförståelse av sammanhanget och omgivningen som krävs för medvetenhet.

⁷¹ Jfr Cavallin, S., *Skuld, Iustus*, 1999, s. 745 ff. Se vidare Bennet (2020) s. 163 ff. Jfr t.ex. Asp (2024), s. 98 f. Se även Jareborg (2016), där Jareborg föreslår termen ”manifest uppsåt” för att beteckna uppsåt till avsiktliga eller ”uppenbart” uppsåtliga gärningar (s. 74 f.).

Att medvetenhetskravet kan leda till en friande dom i *Vanföreställningen*, men inte i *Sömninvändningen*, kan således förklaras med hänvisning till att misshandel förutsätter mer när det gäller uppsåt än rattfylleri. Misshandel förutsätter uppsåt till handlingen, men även till att den som angrips är en människa som riskerar att komma till skada. Motsvarande begreppsliga distinktion mellan gärningskontroll och medvetenhet skulle dock kunna göras även gällande rattfylleri, genom att skilja mellan frågan om personen har basal kontroll över sitt handlande i den bemärkelsen att personen hade kunnat stanna bilen på order, och frågan om personen var medveten om att hen körde bil i trafiken och var alkoholpåverkad.⁷²

Resonemanget visar på svårigheterna att rättsdogmatiskt identifiera den självständiga betydelsen av kravet på medvetenhet i förhållande till, å ena sidan, gärningskontroll och, å andra sidan, uppsåtsformerna. Om medvetenhetskravet enbart rör uppsåt i förhållande till gärningen i enkel mening sammanfaller det med kravet på gärningskontroll, och om medvetenhetskravet enbart är relevant i förhållande till omständigheter och följer tillför det knappast något i förhållande till uppsåtsformerna. För att medvetenhetskravet ska ha en självständig betydelse krävs en annan förståelse av begreppet medvetenhet, där det tillför en dimension till prövningen av uppsåt i förhållande till själva gärningen, bortom det som faller under kravet på gärningskontroll eller uppsåtskravet i övrigt. Asp uttrycker det så att det i medvetenhetskravet måste ”antas ligga något mer”.⁷³

I doktrinen förekommer olika ledtrådar till vad detta ’mer’ kan bestå i. För Asp (2024) är det detta som fångas av kravet på basal grundförståelse för omgivning och sammanhang som uppställs i NJA 2020 s. 169 och som kan saknas vid ”grumlat medvetande”.⁷⁴ En liknande utgångspunkt presenteras av Straffansvarsutredningen i SOU 1996:185.⁷⁵ Jareborg, Asp och Ulväng (2013) anger att skuldprövningen alltid måste utgå från en gärning som är ”medveten och kontrollerad”.⁷⁶ En medveten och kontrollerad gärning är *avsiktlig* och därmed automatiskt uppsåtlig. En gärning är avsiktlig om personen ”accepterar

⁷² Jfr för en friande dom som kan förstås på detta sätt RH 1994:78 (grov vårdslöshet i trafik m.m. under manodepressiv psykos). För en liknande men fällande dom, se Svea hovrätts dom i mål B 6504-03.

⁷³ Asp (2024), s. 164.

⁷⁴ Asp (2024), s. 164 f.

⁷⁵ Utredningen anger att en gärning i straffrättslig mening normalt definieras så att ofrivilliga handlingar utesluts, och att gärningen därmed i princip betraktas som automatiskt uppsåtlig. Utredningen drar dock här en parallell till ”det medvetenhetskrav som har ställts upp i rättspraxis vid vissa förvirringstillstånd” och påpekar att man måste pröva om gärningspersonen har varit i sådan grad medveten om sitt handlande att uppsåt föreligger. SOU 1996:185 s. 85. Utredningen hänvisar här till NJA 1969 s. 401. Även Strahls beskrivning av ett uppsåt ”rätt och slätt”, där medvetenhet används synonymt med kännedom, kan förstås på detta sätt. Strahl (1976), s. 104–105, s. 110 ff. Jfr Strömmerstedt, M., Med vett och vilja?: uppsåtets gränser i doktrin och rättspraxis, Juristförlaget, 1987, s. 191 ff. Se vidare Bennet (2020), avsnitt 3.2.3.

⁷⁶ Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 72.

det som sant att han gör något visst” och inte endast utför en kroppsrörelse.⁷⁷ Att gärningen är avsiktlig beskrivs som synonymt med att det föreligger gärningskontroll men författarna uppställer samtidigt en, åtminstone terminologisk, skillnad mellan *oavsiktliga handlingar* och *ofrivilliga handlingar*, såsom reflexrörelser och agerande under medvetlöshet.⁷⁸ Svensson menar, med en lite bredare definition, att en avsiktlig gärning inte föreligger om personen ”inte förstår vad hon gör” eller ”tror att hon gör något helt annat”.⁷⁹ Det innebär att ”en person som har vanföreställningar om vad det är hon gör inte kan sägas göra detta avsiktligt”.⁸⁰

Av relevans i förhållande till Högsta domstolens gränsdragning mellan reflexrörelser och ”komplexa” handlingar är att det i litteraturen även förekommer uppdelningar mellan ”egentliga ofrivilliga handlingar”, där reflexrörelser ingår, och ofrivilliga handlingar som sker under höggradiga omtöckningstillstånd. Jareborg har föreslagit en sådan distinktion där den första sortens ofrivilliga handlingar utgörs av reflexrörelser eller ”primitiva reaktioner som kan förklaras som mekaniskt orsakade av stimuli”, exempelvis epileptiska anfall.⁸¹ Kroppen är i dessa fall ett fysiskt ting och ”handlingar i strikt mening” föreligger inte.⁸² Den andra sortens ofrivilliga handlingar är rörelser under tillstånd av medvetlöshet, där sömn ingår som exempel.⁸³ De ofrivilliga handlingarna är det, enligt Jareborg ”onormalt” att inte ha kontroll över, medan de ”genuint ofrivilliga” reflexrörelserna är rörelser som ingen människa kan ha kontroll över. Högsta domstolens gränsdragning skulle möjligen kunna förstås på ett liknande sätt. För Jareborg är dock båda kategorierna av ofrivilligt handlande rättsdogmatiskt likvärdiga och utesluter straffansvar mot bakgrund av konformitetsprincipen inom ramen för kravet på gärningskontroll.⁸⁴

⁷⁷ Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 281.

⁷⁸ Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 76. Här görs också en distinktion i förhållande till ’ej frivilliga handlingar’, som avser handlingar under tvång eller annan yttre påverkan. Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 75 f. Jfr Jareborg (1969), s. 316 f. Avsiktighet innebär här att den som handlar ”accepterar handlingen under en viss handlingsbeskrivning”. Se även Jareborg (2016), s. 74 f.

⁷⁹ Svensson, E., Gärningsmannaskap vid fleras deltagande i brott, Iustus 2016, s. 137.

⁸⁰ Svensson (2016), s. 136.

⁸¹ Här avses rörelser som är ”orsakade inifrån”, som spasmer och konvulsioner samt ”rörelser som tvingas på oss genom att ens kropp utsätts för överväldigande fysiskt tvång”, exempelvis att personen blir knuffad eller halkar. Se Jareborg (1969), s. 147.

⁸² Jareborg (1969), s. 147.

⁸³ Jareborg (1969), s. 148 ff. Jareborg nämner även svimningar, bedövningar, koma eller dvala, hypnotiska tillstånd, samt medvetlöshet som orsakats av sjukdom eller kroppsskada.

⁸⁴ Jareborg (1969), s. 150. Jareborg påpekar dock att gränsdragningen mellan reflexrörelser och rörelser under medvetlöshet är skönmässig. En alternativ uppdelning kunde enligt Jareborg vara fall av yttre påverkan kontra fall av autonom verksamhet. Även om det egentligen rör sig om ”kroppsrörelser”, konstaterar Jareborg att det kan vara fråga om beteende som t.ex. under medvetlöshet kan vara ”relativt komplicerat”, exempelvis bilkörning. Jfr Jareborg (2016), s. 53 ff. om ”Jagets förmåga att kontrollera ’sin’ persons rörelser eller annat beteende”. Se

Om kravet på tillräcklig grad av medvetenhet i straffrättslig mening ställs så lågt att det räcker att man i ett sömnlignande tillstånd har fragmentariska upplevelser av att kroppen rör sig blir gränsdragningen mot gärningskontroll potentiellt än mer oklar. Kan det i så fall rent av föreligga bristande gärningskontroll samtidigt som kravet på medvetenhet är uppfyllt? Egentligen är det kanske inte så märkligt, med tanke på att en person vid både reflexreaktioner och fysiskt tvång mycket väl kan vara medveten om vad som händer.⁸⁵ Brott är då uteslutet på grund av bristande gärningskontroll, och i vilken utsträckning personen är medveten om gärningen har ingen betydelse. I ett sådant fall är det inte rimligt att se medvetenhet som ett tillstånd som inträder först efter att en person uppnått gärningskontroll, i enlighet med skalan i Figur 1.

Att förhållandet mellan gärningskontroll och medvetenhet trots detta förefaller förstås som en skala eller gradskillnad kan ha att göra med att prövningen av gärningskontroll alltid kommer före prövningen av medvetenhet i den ordning som brottsbegreppet föreskriver. Det är först om gärningskontroll föreligger som en person kan anses ha begått en otillåten gärning och prövningen kan gå vidare till frågan om skuld.⁸⁶ Skalans betoning av gärningskontroll och medvetenhet som globala tillstånd kan dock också begripliggöras i förhållande till ytterligare ett sätt att förstå kravet på medvetenhet, nämligen som en 'säkerhetsventil' i fall där den tilltalade saknar ansvarsförmåga.⁸⁷ Medvetenhetskravet kan då användas för att 'sortera bort' fall där rätten uppfattar det som omöjligt eller inte ändamålsenligt att tillämpa straffrättens 'vanliga' skuldkrav på grund av att den tilltalade var höggradigt förvirrad vid gärningen, exempelvis vid allvarlig psykisk sjukdom.⁸⁸ Med Asps läsning om att medvetenhetskravet innehåller

även SOU 1996:185 s. 504 ff.; Borgeke, M. och Månsson, C., Studier rörande allmän straffrättspraxis m.m., Jure, 2019, s. 119 f., s. 134, s. 140 ff.; Jareborg (1994), s. 255, s. 259; Strahl (1976), s. 92 ff.

⁸⁵ Detta uppmärksammas i litteraturen, se t.ex. Strahl (1976), s. 91 f.

⁸⁶ Detta måste Högsta domstolen också utgå ifrån i *Sömninvändningen*.

⁸⁷ Jfr Asp (2024), som menar att det "vid tillämpning av medvetenhetskravet finns ett utrymme för att inom ramen för uppsåtsprövningen göra en *normativt inriktad* bedömning" som kan möjliggöra friande domar åtminstone i fall av tillfällig sinnesförvirring. Alltså en bedömning av om det verkligen är rimligt att den tilltalade ska hållas ansvarig för sitt handlande. Se Asp (2024), s. 168 f., s. 351. För en diskussion om rimligheten i att ett sådant utrymme skulle finnas enbart gällande tillfälliga förvirringstillstånd, se Bennet (2020), avsnitt 3.3.6. För motsvarande förslag och kritik angående tillfällig sinnesförvirring, se även Lavett (2024), s. 373 ff.

⁸⁸ Jfr Lavett (2024) som beskriver medvetenhetskravet så att det är till för "situationer när distinktionen mellan uppsåt och uppsåtsbrist inte fångar den skillnad i klandervärde som den är avsedd att göra" och att medvetenhetskravet då kan tillämpas för att "undvika att det vid uppsåtsprövningen läggs alltför stor vikt vid *exakt* hur gärningspersonen uppfattade gärningsomständigheterna i sådana fall där gärningspersonen hade en starkt avvikande verklighetsuppfattning vid gärningstillfället" (s. 373). Se även SOU 1996:185, s. 84 där bristande medvetenhet beskrivs som "situationer där gärningsmannen i någon mån varit medveten om sitt handlande men där hans medvetande eller verklighetsuppfattning är så grumlad att det inte ter sig meningsfullt att genomföra någon uppsåtsprövning".

något ”mer” innebär detta att en person som utför en kontrollerad gärning och (i ’vanlig’ mening) har uppsåt i förhållande till brottsrekvisiten, *trots det*, kan sakna tillräcklig grad av medvetenhet.⁸⁹ Personen ska i så fall frikännas. Högsta domstolens frikännande i *Vanföreställningen* med hänvisning till bristande medvetenhet kan förstås på detta sätt. Högsta domstolen betonade här den tilltalades förvirringstillstånd i stället för att, som underrätterna, pröva vad han insett och avsett inom ramen för sin psykotiskt förvirrade verklighetsuppfattning.⁹⁰ Medvetenhetskravet innefattar med denna tolkning potential för att kompensera för att brottsbalken saknar ett tillräknelighetskrav, vilket skapar både praktiska och teoretiska problem i fall där den tilltalade agerar under påverkan av en allvarlig psykisk störning eller annat atypiskt sinnestillstånd som påverkar personens förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande.⁹¹

⁸⁹ Asp (2024), s. 164 f. Jfr Straffansvarsutredningen som menar att domstolarna vid tillfällig sinnesförvirring tillämpar ett krav på medvetenhet ”istället för att pröva vad uppsåtet närmare har omfattat” (SOU 1996:185 s. 558). I dessa fall har prövningen, enligt Straffansvarsutredningen, inte enbart rört huruvida gärningspersonen var ”i någon grad medveten om att han gör något visst som utgör ett handlingsrekvisit i gärningen”, utan även omfattat att gärningspersonen ska ha haft ”ett visst mått av förståelse av det sammanhang och den omgivning i vilken gärningen företas”. Samma formulering återkommer i NJA 2020 s. 169. Se även Psykiatrilagsutredningen som anger att domstolarna vid tillfällig sinnesförvirring har prövat uppsåtet ”på ett något annorlunda sätt än normalt” genom att använda kravet på medvetenhet ”för att skilja mellan de fall som bör leda till ansvarsfrihet och de som bör leda till ett straffrättsligt ansvar” (SOU 2012:17 s. 547 ff.).

⁹⁰ Tingsrätten skriver i domskälen: ”Det är straffrättsligt sett skillnad på att misshandla vad man tror är djävulen, som inte är en person i brottsbalkens mening varför handlandet inte är straffbart, och en person som man menar är besatt av djävulen. Av vad som redovisats av hållna förhör och vad som framkommit om T:s psykiska hälsa anses visat att han insett att han misshandlade M. även om så kan ha skett under föreställningen att hon var besatt av djävulen och att han skulle driva denne ur henne. T har då haft i vart fall ett insiktsuppsåt, också kallat indirekt uppsåt, till misshandeln av M.”, Linköpings tingsrätts dom i mål B 551-19.

⁹¹ Problemen rör dels att det med utgångspunkt i skuldprincipen inte är rimligt att meddela fällande domar, dels att straffrättsens skuldbegrepp bygger på antaganden om rationalitet och normalitet som försvarar tillämpningen avsevärt i fall då gärningspersonen inte fungerar eller agerar på ett sätt som förväntas eller uppfattas som begripligt. Se vidare Bennet (2020), s. 149 ff. Jfr Lavett (2024) s. 361 ff. och Asp (2024), s. 161 ff. Undersökningar av rättsfall visar dock att kravet på medvetenhet idag knappast fyller en sådan funktion i praktiken. Det förekommer ytterst sällan att personer frikänns med hänvisning till bristande medvetenhet och brottsbalken är dessutom konstruerad så att lagöverträdare som till följd av allvarlig psykisk störning saknar förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande omfattas av särskilda påföljdsregler (vilket förstås förutsätter att de döms till ansvar). Se vidare Bennet (2020) och Bennet, T. och Blennskog, M., *Insiktsförmåga och handlingskontroll: Gränsdragningen mot uppsåt och det rättsliga kravet på medvetenhet* efter NJA 2020 s. 169, RMV-Rapport, Rättsmedicinalverket, 2022.

5.3 Gärningens komplexitet som avgörande kriterium

Oavsett om kravet på medvetenhet behandlas som ett gärningsuppsåt eller ett ”tillräknelighetskrav light”⁹² kan ifrågasättas om en gradering av handlandets komplexitet är en rimlig principiell utgångspunkt för en gränsdragning mellan gärningskontroll och medvetenhet. Högsta domstolens uppdelning mellan, å ena sidan, reflexmässiga eller liknande ofrivilliga handlingar och, å andra sidan, sammansatt eller komplext agerande måste rimligen bygga på premissen att ett komplext agerande inte kan vara ofrivilligt. En mer principiellt relevant gränsdragning är den mellan kropps rörelser den tilltalade saknar relevant kontroll över och kontrollerade gärningar. Vid somnambulism motsvarar den distinktionen rimligen skillnaden mellan att sova och att vara vaken. Den som sover saknar gärningskontroll, och den som är vaken kan i olika utsträckning vara medveten om sitt handlande. Om det, enligt tillgänglig kunskap om sömnstörningar, är fullt möjligt att människor genomför även komplexa handlingar i sömnen, bör sovande personer rimligtvis tillhöra samma straffrättsliga kategori, oavsett vad de ’gör’ när de sover. Att somnambula tillstånd utgör en, även för vetenskapen, oklar kombination av sömn och vakenhet kan beaktas straffrättsligt genom tillämpningen av medvetenhetskravet, men motiverar inte nödvändigtvis att just komplexiteten i handlandet tillmäts en avgörande rättslig betydelse.

Högsta domstolens fokus på handlandets komplexitet kan kanske accepteras som en approximering av vakenhetsgrad. Även om subjektiva rekvisit, som medvetenhet, rör vad den tilltalade har uppfattat, förstått eller avsett i gärningssituationen måste prövningen huvudsakligen utgå från observationer av den tilltalades beteende före, under och efter gärningstillfället. Det har också varit vanligt förekommande att prövningen av medvetenhet fokuserar just på ”det medvetna handlandets yttre kännetecken”.⁹³ En stark betoning av hur handlandet ’ser ut’ kan dock leda till att skuldprövningen blir för ytlig, och därmed riskerar att bli orättvis, i fall där den tilltalades sinnestillstånd eller beteende avviker från det i straffrätten förväntade ’normala’. Högsta domstolens definition och tillämpning av kravet på medvetenhet i *Vanföreställningen* kan beskrivas som ett steg i en annan riktning, där även ett agerande som kan uppfattas som sammansatt, och i någon mening ändamålsenligt,⁹⁴ kunde anses vara omedvetet med hänvisning till ett atypiskt sinnestillstånd.⁹⁵

⁹² Bennet, T., Tillfällig sinnesförvirring i Högsta domstolen?, JT 2019–20 s. 138–159.

⁹³ Se t.ex. RH 2008:90 och NJA 2012 s. 45.

⁹⁴ Att den tilltalade i målet plötsligt fysiskt angrep sin mamma och sedan hoppade ut genom ett stängt fönster på övervåningen i huset där mamman befann sig blir i någon mening begripligt mot bakgrund av att han led av psykotiska vanföreställningar där han ska ha uppfattat att mamman var besatt av djävulen. Högsta domstolen understryker i och för sig att den tilltalade varit högradigt förvirrad, men omständigheterna i målet förefaller inte avvika särskilt mycket från dem i exempelvis NJA 2012 s. 45, där den tilltalade ansågs uppfylla medvetenhetskravet.

⁹⁵ Jämför även NJA 1969 s. 401, där Högsta domstolens majoritet frikände den tilltalade trots att hans uppträdande gav de närvarande vid gärningstillfället ”intryck av medvetna och avsiktliga handlingar” och hovrättens uttalande i RH 2019:33 som citeras i avsnitt 4.1 ovan.

5.4 Gränsdragningens normativa funktion

Frågan om hur sömninvändningar bör hanteras, och Högsta domstolens uttalanden om detta i *Sömninvändningen*, åskådliggör svårigheterna att tydligt skilja mellan kravet på gärningskontroll och kravet på medvetenhet. Att detta är svårt kan ha sin grund i att kravet på medvetenhet förefaller fylla olika funktioner i olika typer av fall.

I både *Vanföreställningen* och i *Sömninvändningen* använder Högsta domstolen formuleringarna ”tillräcklig grad av medvetenhet” och ”i sådan grad medveten om sitt handlande att uppsåt kan föreligga”. Dessa formuleringar ger uttryck för medvetenhetskravets normativa funktion, där graden av medvetenhet sätts i relation till en skuldnorm; personen ska vara medveten i tillräcklig grad för att (kunna) ha uppsåt.⁹⁶ I *Sömninvändningen* omvandlas dock formuleringen ”i någon grad medveten om att han eller hon utför ett visst handlande” (*Vanföreställningen*, p. 15, min kursivering) till ”i någon grad medveten om sitt handlande” (*Sömninvändningen*, p. 5, min kursivering). Nu ägnar jag mig verkligen åt semantiska detaljer, men i de fall där kravet på medvetenhet får en avgörande betydelse för utgången i målet är det av stort intresse var gränsen går för när graden av medvetenhet är tillräcklig i straffrättslig mening, vilket hänger samman med frågan om vad det är den tilltalade ska ha varit medveten om. Kanske är skillnaden enbart just semantisk, men om innebörden av Högsta domstolens domslut i *Sömninvändningen* är att ett somnambult tillstånd inte nödvändigtvis utesluter medvetenhet, förstärker formuleringen intrycket av att Högsta domstolen uppfattar medvetenhetskravet så att det är tillräckligt att den tilltalade är i någon grad *vid medvetande*. Då ligger medvetenhetskravet i *Sömninvändningen* närmare ett krav på vakenhetsgrad, medan det i *Vanföreställningen* ligger närmare en tillräknelighetsbedömning.

Ett medvetenhetskrav som är så flexibelt ger ett betydligt större utrymme för normativa värderingar än det stelbenta kravet på gärningskontroll. Högsta domstolens indelning av sömninvändningar i två typer, där den ena typen enbart rör gärningskontroll och den andra ska bli föremål för en medvetenhetsbedömning kan förstås mot bakgrund av detta. På så sätt kan somnambula tillstånd som uppfattas som mer komplicerade eller onormala hanteras på ett annat sätt än enklare och mer begripliga sömninvändningar. Vanlig sömn kan då hanteras med straffrättens vanliga regler, där kravet på gärningskontroll aktualiseras i första hand, medan somnambula tillstånd, som uppfattas som ovanliga eller onormala, i stället kan behandlas mer som andra atypiska sinnestillstånd, där kravet på medvetenhet anges ha en särskild normativ funktion. Detta är kanske rimligt, men i så fall bör det av samma normativa skäl vara det mer tillräknelighetsliknande kravet på medvetenhet som avgör skuldfrågan. I *Sömninvändningen* förefaller Högsta domstolen kategorisera det somnambula tillståndet

⁹⁶ Jfr Asp (2024), s. 168 f.

som onormalt, men tillämpar sedan ett medvetenhetskrav som ligger närmare kravet på gärningskontroll.

6. Den bevisrättsliga hanteringen av sömninvändningar

Underinstanserna i *Sömninvändningen* hanterar invändningen om somnambulism på samma sätt: först prövas om invändningen är så osannolik att den kan lämnas utan avseende och sedan, om invändningen godtas, är det upp till åklagaren att visa att invändningen är obefogad. Som nämdes i avsnitt 4.2 ovan förefaller det även ha varit Åklagarmyndighetens utgångspunkt att sömninvändningar ska hanteras så.

Detta sätt att behandla en invändning från den tilltalade skiljer sig från den bevisrättsliga praxis som tillämpas som huvudregel i brottmål, där både gärningsomständigheter och skuld ska vara ställt bortom rimligt tvivel och det är åklagaren som har bevisbördan. Det är dock en etablerad praxis att beviskravet modifieras något gällande invändningar om ansvarsfrihetsgrunder, såsom nöd eller nödvärn. Här har Högsta domstolen, i NJA 1990 s. 210, konstaterat att det står klart att det är åklagaren som måste visa att exempelvis nödvärn inte har förelegat, men att det i praktiken kan bli mycket svårt för åklagaren att fullgöra det högt ställda beviskravet 'bortom rimligt tvivel'.⁹⁷ Svårigheten är, enligt Högsta domstolen, särskilt stor "när situationen är sådan att det skall bevisas att någonting inte har inträffat" och en invändning om nödvärn skulle kunna bli omöjlig att vederlägga. I stället ska åklagaren i en sådan situation förebära "så mycket bevisning att nödvärnsinvändningen framstår som obefogad", vilket, enligt Högsta domstolen, kan framgå redan av "den allmänna situation där handlingen företagits".⁹⁸ Samma beviskrav tillämpas gällande andra rättfärdigande omständigheter samt vid nödvärnsexcess och andra ansvarsfrihetsgrunder som kan betecknas som ursäktande omständigheter.⁹⁹

Beviskravet som kommer till uttryck i NJA 1990 s. 210 har uppfattats så att ett påstående om exempelvis nödvärn kan avfärdas direkt, eller lämnas utan avseende, om det inte har konkretiserats eller annars framstår som orimligt.¹⁰⁰ Prövningen får då två delar, där åklagaren kan styrka åtalet utan att presentera någon särskild bevisning gällande den tilltalades invändning. Först om invänd-

⁹⁷ Se NJA 1990 s. 210 med hänvisningar.

⁹⁸ NJA 1990 s. 210.

⁹⁹ Se vidare t.ex. prop. 1993/94:130 s. 60, NJA 2005 s. 237. Samma beviskrav används även exempelvis gällande meddelarskydd som ansvarsfrihetsgrund i tryckfrihetsmål (se NJA 2020 s. 355) och vid straffvärdebedömningen av förmildrande omständigheter enligt 29 kap. 3 § brottbalken, t.ex. att den tilltalade hade nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande (se NJA 2013 s. 376 p. 43). Se även NJA 2016 s. 719 som rör åldersbedömning.

¹⁰⁰ Se prop. 1993/94:130 s. 30 och NJA 2012 s. 45.

ningen godtas som rimlig eller trovärdig har åklagaren att visa att invändningen är obefogad.¹⁰¹

Motsvarande prövning gör Högsta domstolen även i NJA 2012 s. 45 gällande både nödvärn och nödvärnsexcess. Beviskravet att invändningen ska framstå som obefogad beskrivs som ”något lägre än vad som i allmänhet gäller i brottmål” (p. 14). Även här understryker Högsta domstolen att motbevisning av en invändning om nödvärn handlar om ”att bevisa att en viss situation *inte* har förelegat” och att detta kan vara ”ganska besvärligt” (p. 14). Högsta domstolen utvecklar också resonemanget om vad prövningen innebär då den tilltalade felaktigt uppfattar situationen som en nödvärnssituation (putativt nödvärn) och då den tilltalade i en putativ eller inbillad nödvärnssituation gör mer än vad lagen tillåter (putativexcess).¹⁰² Här anger Högsta domstolen att det i praktiken ofta är ”närmast omöjligt” att presentera fullständig bevisning om att den tilltalade inte har misstagit sig gällande situationen.¹⁰³ Bedömningen måste därmed huvudsakligen göras med utgångspunkt i ”de yttre förhållandena” och det bör krävas att dessa yttre förhållanden ger stöd för den tilltalades missuppfattning för att en invändning om putativt nödvärn ska beaktas. Både gällande putativsituationen och excess skriver Högsta domstolen att det måste finnas ”en rimlig förklaring” till varför den tilltalade misstagit sig eller gjort mer än vad som var tillåtet, annars bör invändningen normalt kunna lämnas utan avseende eller anses motbevisad.¹⁰⁴

Underrätternas hantering av invändningen om somnambulism i *Sömninvändningen* motsvarar alltså bevisrättslig praxis gällande invändningar om rättfärdigande och ursäktande omständigheter. Motiveringen till det något lägre beviskrav som tillämpas gällande sådana invändningar kan förstås så att det rör sig om invändningar gällande *negativa* brottsrekvisit. För att ett brott ska föreligga krävs en brottsbeskrivningsenlig gärning och personlig skuld, men också att det *inte* föreligger rättfärdigande eller ursäktande omständigheter. Att bevisa att något *inte* är fallet förstås då som svårare än att visa att det förhåller sig på ett visst sätt, och åklagarens arbete bör därmed underlättas något gällande just negativa brottsrekvisit.

¹⁰¹ Jfr prop. 1987/88:120 s. 86–87 där det anges att invändningar som utgörs av ”ett blankt påstående att en viss omständighet föreligger” eller om den tilltalades berättelse är ”helt verklighetsfrämmande” kan lämnas utan avseende. I propositionen beskrivs detta dock även som en fråga om bevisbörda.

¹⁰² Angående beviskravet vid putativsituationer, se även prop. 1993/94:130, s. 47.

¹⁰³ Högsta domstolen skriver: ”det knappast är möjligt att på något annat sätt kunna bedöma hur en annan person har uppfattat en situation” (p. 15).

¹⁰⁴ Vid putativexcess menar Högsta domstolen att invändningen måste vinna stöd av den tilltalades berättelse eller av övrig utredning i målet, men att detta ”naturligtvis” inte ska förstås så att bevisbördan övergår på den tilltalade. Det handlar i stället om att den tilltalade ”måste ge invändningen och de omständigheter som den grundar sig på en sådan konkretion att den är möjlig för åklagaren att bemöta” (p. 18).

Utgångspunkten att det är svårare att visa att det inte är på ett visst sätt än att det är på ett visst sätt kan dock problematiseras. Grundtanken hänger ihop med negativa påståendens logiska form. Det räcker, som ett välkänt exempel illustrerar, att leta reda på en svan som inte är vit för att falsifiera påståendet att alla svanar är vita. På motsvarande sätt är det kanske lättare att visa att en viss omständighet föreligger, än att visa att ingen av en rad möjliga (exempelvis rättfärdigande) omständigheter föreligger. Gällande många påståenden är det dock mer en semantisk fråga om de kan förstås som negativa eller positiva. Det kan vara antingen soligt (inte regn) eller regnigt (inte sol), och en person kan vara aktsam (inte oaktsam) eller oaktsam (inte aktsam). Är det verkligen enklare att visa att det regnar än att det inte regnar? Vissa rättfärdigande omständigheter, som att det inte föreligger samtycke, kan också förekomma som (åtminstone liknande) 'positiva' rekvisit, såsom bristande frivillighet vid våldtäktsbrott.

Högsta domstolen har inte presenterat någon mer utförlig motivering till det sänka beviskravet gällande ansvarsfrihetsgrunder, och man skulle också kunna uppfatta det som ett processekonomiskt ställningstagande motiverat av att de positiva rekvisiten (gärning och skuld) helt enkelt är viktigare och formar en enhet som i sig uppnår ett visst mått av klandervärdhet. En sådan förklaring passar kanske också bättre för ursäktande omständigheter, som framstår som mindre intuitivt 'negativa' än rättfärdigande omständigheter. En del av förklaringen, särskilt när det gäller putativsituationer, kan dock också vara den allmänna svårigheten i att motbevisa invändningar om hur den tilltalade har uppfattat situationen.¹⁰⁵ Den vägledande principen blir då närmast att invändningen måste ha stöd av omständigheter som gör att den framstår som en rimlig förklaring till den tilltalades agerande.

I *Sömninvändningen* presenterar Högsta domstolen ett tydligt ställningstagande om hur sömninvändningar bör hanteras bevisrättsligt. Högsta domstolen anger att det inte finns skäl att frångå det beviskrav som allmänt gäller i brottmål (p. 6). Det är därmed upp till åklagaren att styrka de omständigheter som krävs för att det ska anses vara ställt bortom rimligt tvivel att den tilltalade agerade med uppsåt. Här ingår kravet på medvetenhet, och åklagaren måste alltså visa att den tilltalade var vaken och medveten om sitt handlande då gärningen begicks.¹⁰⁶ Högsta domstolen avvisar alltså tillvägagångssättet att hantera sömninvändningar som en invändning om en ansvarsfrihetsgrund och understryker i stället att det allmänna beviskravet i brottmål gäller.

Högsta domstolens tydliga ställningstagande är kanske en besvikelse för dem som hoppades på bevislättnader vid sömninvändningar, men förefaller rimligt i relation till brottmålsprocessens rättsstatliga grunder. Kanske finns inte mycket

¹⁰⁵ Jfr Mellqvist och Lindh (2017).

¹⁰⁶ Om förutsättningarna för prövningen skriver Högsta domstolen enbart att rättens bedömning av den tilltalades uppsåt får utgå från vad som är utrett om omständigheterna kring handlandet och vad gärningspersonens har uttryckt (p. 7). Högsta domstolen skriver även att det då har betydelse vilken typ av handling som åtalet gäller.

mer att säga om detta, men jag vill ändå kort undersöka ett annat alternativ med grund i en rättsdogmatisk anmärkning. Ovan beskrivs olika anledningar till att tillämpa ett något lägre beviskrav i vissa delar av den straffrättsliga prövningen. Om den huvudsakliga anledningen för att just ansvarsfrihetsgrunder omfattas av en särskild bevisrättslig praxis är att det rör sig om negativa brottsrekvisit kunde man möjligen hävda att samma sak gäller för sömninvändningar. Åklagaren måste ju bevisa att den tilltalade *inte* sov. Med det argumentet kunde man dock, som sagt, i princip vända på samtliga brottsrekvisit.¹⁰⁷ Argumentet att sömninvändningar är svårhanterliga är potentiellt mer framgångsrikt, men även det gäller i princip hela skuldkravet. Att visa att den tilltalade var medveten om sitt handlande och hade de insikter eller avsikter som krävs för fällande dom kan förstås även det vara utmanande, just för att det rör den tilltalades egna föreställningar om gärningen.

I NJA 2012 s. 45 bidrar dock Högsta domstolen möjligen med en alternativ argumentationsväg. Här prövas invändningar om nödvärn och nödvärnsexcess, som beskrivs ovan, med ett lägre beviskrav, men det gäller även den tilltalades invändning om *putativt* nödvärn. Detta är möjligen en diskussionsfråga, men den dominerande straffrättsystematiska uppfattningen gällande putativinvändningar är att de bör förstås som en del av skuldkravet.¹⁰⁸ Gärningspersonens uppsåt måste ”täcka” hela den otillåtna gärningen, både positiva och negativa gärningsrekvisit. Personen måste alltså ha uppsåt både till de rekvisit som utgör den brottsbeskrivningsenliga gärningen, och till att gärningen är otillåten. Om personen tror att gärningen är tillåten till följd av att någon rättfärdigande omständighet föreligger, så saknar personen uppsåt i förhållande till att gärningen är otillåten.¹⁰⁹ Om alla delar av uppsåtsbedömningen måste omfattas av beviskravet ’bortom rimligt tvivel’ gäller detta även putativinvändningar. Om putativinvändningar kan särbehandlas, exempelvis för att de är svåra för åklagaren att bemöta, så finns där kanske en öppning gällande även andra svåra uppsåtsrelaterade invändningar.¹¹⁰ Den som menar att sömninvändningar är jämför-

¹⁰⁷ Alternativt kan möjligen invändningar om både ansvarsfrihetsgrunder och sömn betraktas som ”motfakta”, men det bör i så fall i samma utsträckning gälla andra invändningar om bristande uppsåt och en sådan förklaringsmodell tillför därmed inget angående förhållandet mellan olika subjektiva rekvisit.

¹⁰⁸ Se t.ex. Asp, P. och Ulväng, M., Täckningsprincipens ABC, Juridisk publikation, 2009, nr 2, s. 265–273. Jfr Lernestedt, C., Straffrättens karta och landskap: uppsatser i straffrätt och straffrättsfilosofi, Norstedts Juridik, 2013, s. 179–203.

¹⁰⁹ Se vidare Asp och Ulväng (2009).

¹¹⁰ Med en mer offensivt enhetlighetsskapande tolkningsansats kan man möjligen uppfatta Högsta domstolens domskäl i NJA 2012 s. 45 så att uttalandena om just putativt nödvärn inte följer samma bevisrättsliga principer som dem om nödvärn och nödvärnsexcess. Jag vill nog ändå hävda att Högsta domstolens bedömning av putativinvändningen (i punkterna 38–40) gäller just om invändningen ”framstår som obefogad”. I annat fall finns dock inget som hindrar att Högsta domstolens uttalanden om att putativinvändningar gör det ”närmast omöjligt att presentera någon fullständig bevisning om att den tilltalade inte har varit i den påstådda villfarelsen” och

bara med putativinvändningar kan alltså argumentera för att Högsta domstolens uttalanden om ”stöd i de yttre omständigheterna” äger giltighet även gällande somnambulism.

7. *Sömninvändningen* som vägledning i sexsommimål

När Högsta domstolen beslutade om prövningstillstånd låg det nära till hands att dra en parallell till det uttalade behovet av vägledning när det gäller att hantera invändningar om sexsomni i sexualbrottsmål.¹¹¹ Omständigheterna i målet ger goda möjligheter för vägledning när det gäller exempelvis användningen och tolkningen av expertbevisning och frågan om beviskrav, men utan de svårigheter gällande bevisvärderingen som annars är förknippade med sexualbrott.¹¹² Det är därmed intressant att undersöka avgörandets vägledande potential i sexsommimålen.

En oro som kommer till uttryck i diskussionen om sexsomni är att sömninvändningar riskerar att bli en vanlig invändning vid sexualbrott, som på grund av svårigheten för åklagaren att motbevisa den leder till en störtflod av friande domar. Alla sexualbrottsåtalade kan hävda att de sov, och på så sätt undkomma rättvisan. Samma argument skulle dock kunna användas om alla andra möjliga invändningar i brottmål, exempelvis nödvärnsinvändningar eller bristande uppsåt i förhållande till olika brottsrekvisit. Det som dock utmärker sexsomminvändningarna är att de gäller positiva brottsrekvisit, snarare än ansvarsfrihetsgrunder, samt de svårigheter det kan innebära för en åklagare att visa bortom rimligt tvivel att en person vid ett visst specifikt tillfälle *inte* sov.

Som framgår av avsnitt 6 ovan tar Högsta domstolen tydligt avstånd från den metod för hantering av sömninvändningar som riksåklagaren utgår från bör tillämpas, och som är vanligt förekommande i de senaste årens domstolsavgöranden som rör sexsomni. Det är otvetydigt beviskravet ”bortom rimligt tvivel” och åklagarens bevisbörda som gäller. Samtidigt ger bedömningen av det enskilda fall som är föremål för åtal intrycket att det krävs förhållandevis mycket för att skapa rimligt tvivel med hänvisning till somnambulism. Den bevisning i form av förklaringar och omständigheter som förelåg i *Sömninvändningen*, inklusive expertutlåtanden och tidigare erfarenheter av sömngång, räckte inte för

att bedömningen av invändningen därmed måste göras i huvudsak ”på grundval av endast de yttre förhållandena” ändå uppfattas ha en mer allmän giltighet gällande svåra skuldinvändningar.

¹¹¹ Jfr AMR-4036-23 (2023-07-13) där riksåklagaren avstyrkte prövningstillstånd i ett fall som gällde sexsomni med hänvisning till att Högsta domstolen då meddelat prövningstillstånd gällande det mål som avgjordes i *Sömninvändningen*.

¹¹² Se t.ex. NJA 2009 s. 447 I och II, NJA 2010 s. 671 och NJA 2017 s. 316 I och II.

en friande dom.¹¹³ Domskålen ger dock inte tillräckliga hållpunkter för några allmänna slutsatser om hur mycket, eller vilken typ av, stöd som krävs för en slutsats om att det föreligger rimligt tvivel gällande ett somnambult tillstånd.

När det gäller hur expertbevisning ska hanteras ger Högsta domstolen inga utförliga instruktioner. Högsta domstolen konstaterar enbart att utlåtanden av sömnexperter eller annan utredning om somnambulism kan vara av värde när det gäller att ”tillföra kunskaper om hur sömntillstånd typiskt sett ter sig och sannolikheten för att den aktuella gärningen har skett i sömnen” (p. 8). Därefter understryks att ansvaret för den straffrättsliga uppsåtsbedömningen alltid ligger på rätten, med beaktande av den samlade utredningen i målet. Gällande den utredning som åberopats i målet konstaterar Högsta domstolen att det framgår att somnambulism är en mindre vanlig men konstaterad biverkan av just Zolpidem. Högsta domstolen anger också att det i utredningen finns mer allmänt hållna uppgifter om att det förekommer att sömngångare har gått in i en bil och kört även en längre sträcka (p. 11). I samband med konstaterandet att det framstår som ytterst osannolikt att den tilltalade skulle ha varit så omedveten om sammanhanget och omgivningen att han inte under färden förstod att han körde bil anger Högsta domstolen att bedömningen av detta inte påverkats av den utredning som i övrigt föreligger i målet (p. 14). Det är svårt att utifrån Högsta domstolens domskäl säga något mer om hur de expertutlåtanden som föreligger i målet har beaktats.

Att Högsta domstolen påpekar att ansvaret för den straffrättsliga uppsåtsbedömningen alltid ligger på rätten får förstås som en påminnelse om att skuldprövningen är en normativ bedömning som inte kan avgöras av någon medicinsk eller psykologisk expert på mänskligt beteende. En relevant fråga vid hanteringen av expertbevisning är också vilket bevistema som står i fokus. Här kan konstateras att det inte är så att det i sexsommimål måste utredas eller bevisas huruvida den tilltalade har diagnosen somnambulism eller lider av sexsomnia. Prövningen rör enbart den tilltalades straffrättsliga ansvar för den specifika gärningen i målet.

Vid en jämförelse mellan *Sömninvändningen* och den rättsliga prövningen av invändningar om sexsomnia kan särskilt uppmärksammas att Högsta domstolen nämner att det har betydelse vilken typ av handling som åtalet gäller. Vad Högsta domstolen närmare avser här framgår inte uttryckligen i domskålen, men det är rimligt att anta att uttalandet rör skuldprövningen i förhållande till olika typer av gärningsrekvisit. Vid rattfylleri rör kravet på uppsåt enbart det faktum att gärningspersonen alkoholpåverkad framför ett fordon. Det räcker i princip att den tilltalade är medveten om sitt handlande (och sin berusning) för att uppsåt ska föreligga. Om målet i stället rör våldtäkt förutsätts uppsåt till samlag eller annan sexuell handling jämförlig med samlag, men också till

¹¹³ Frågan om Högsta domstolen accepterade sömninvändningen eller inte diskuteras i avsnitt 8 nedan.

att målsäganden inte deltar frivilligt (6 kap. 1 § brottsbalken). Det är möjligt att prövningen av uppsåt i förhållande till gärningen vid våldtäkt är jämförbar med prövningen i *Sömninvändningen*. Målet är dock speciellt på så sätt att det, som Högsta domstolen skriver, rörde sig om ett både komplext och utdraget handlande. En våldtäkthandling kan vara betydligt mer kortvarig, och det är möjligen lättare att föreställa sig att vissa sexuella handlingar kan genomföras av en sovande person.¹¹⁴ Att visa på uppsåt i förhållande till frivillighetsrekvisitet kräver emellertid mer än att den tilltalade är ”i någon grad medveten om sitt handlande” i straffrättslig mening (oavsett vilken betydelse som läggs i detta). Uppsåt till våldtäkt förutsätter att den tilltalade åtminstone inser att det finns en risk för att målsäganden inte deltar frivilligt och är likgiltig i förhållande till förverkligandet av den risken. Brottbestämmelsen om oaktsam våldtäkt ligger då närmare till hands, men brottet förutsätter grov oaktsamhet i förhållande till bristen på frivillighet.¹¹⁵ Det innebär i regel att den tilltalade åtminstone ska ha insett att det föreligger en risk för att målsäganden inte deltar frivilligt.¹¹⁶ Det kan därmed vara en svårare uppgift för åklagaren att bemöta en sömninvändning i ett sexualbrottsmål jämfört med fall där den tilltalade påstår sig ha kört bil i sömnen.

Avslutningsvis kunde en bevisrättslig hanteringen av invändningar om sexsömn som motsvarar den som gäller ansvarsfrihetsgrunder underlätta prövningen. Det är trots allt förhållandevis ovanligt med sömnstörningar som leder till omedvetna sexuella handlingar, och med ett mer pragmatiskt förhållningssätt skulle det vara möjligt att avvisa sömninvändningar som saknar stöd i form av medicinsk bevisning, användning av läkemedel med sömnrelaterade biverkningar eller dokumenterad historia av somnambulism. Att upprätthålla det höga beviskravet i brottmål är dock ett starkt rättsstatligt intresse och i praktiken bör motsvarande omständigheter kunna få ungefär lika stor betydelse då rätten ska avgöra vad som krävs för att skapa rimligt tvivel i ett sexualbrottsmål. Vid en sådan prövning är det onekligen en fördel om rätten har tillgång till relevanta kunskaper om sömnstörningar.

¹¹⁴ Jfr Mellqvist och Lindh (2017).

¹¹⁵ Se NJA 2019 s. 668.

¹¹⁶ Även omedveten oaktsamhet kan dock utgöra grov oaktsamhet om den är påfallande klandervärd, se NJA 2022 s. 237. Vid oaktsam våldtäkt kan oaktsamhetsbedömningen, så att säga, flyttas bakåt i tiden. Om en person som är medveten om att hen ibland utför sexuella handlingar i sömnen, exempelvis vid berusning, försätter sig i en situation där en annan person ofrivilligt kan bli utsatt för detta, kunde man argumentera för att oaktsamhetsrekvisitetet är uppfyllt redan vid ett tidigare skede. Se t.ex. Asp, Ulväng och Jareborg (2013), s. 144 f.; jfr Mellqvist och Lindh (2017), s. 53, samt Högsta domstolens dom den 16 oktober 2025 i mål B 7653-24. Inom ramen för den diskussionen kan det möjligen få betydelse om somnambulism bör betraktas som en brist gällande gärningskontroll eller skuld.

8. Avslutande diskussion

Frågan om sömninvändningar illustrerar på ett effektivt sätt flera problem som är centrala för straffrättsvetenskapen. Här tänker jag särskilt på förhållandet mellan straffrättslig praktik och teori och frågan om straffrättens relation till kunskap om hur människor fungerar utifrån biologiska, psykologiska och sociala förklaringsmodeller.

I *Sömninvändningen* NJA 2024 s. 174 presenteras ett sätt att rättsligt hantera sömninvändningar som aktualiserar förhållandet mellan gärningskontroll och medvetenhet, och som även visar på svårigheterna att rättsligt definiera medvetenhetskravets funktion på ett enhetligt sätt. När det gäller distinktionen mellan gärningskontroll och medvetenhet (som här har ägnats förhållandevis mycket utrymme) undrar kanske den pragmatiska läsaren ”Vem bryr sig?”, och det är i och för sig en rimlig fråga. Gränsdragningen mellan objektiva och subjektiva brottsrekvisit är onekligen av mycket liten praktisk betydelse.¹¹⁷ Det som är mer intressant är dock hur medvetenhetskravet bör förstås, definieras och tillämpas på ett enhetligt och rättssäkert sätt, och dessa två frågor hänger samman. Att ett och samma rättsliga begrepp å ena sidan är närmast oskiljaktigt från förutsättningarna för en kontrollerad gärning, och å andra sidan ska innefatta en normativ bedömning som i vissa fall kan kompensera för att brottsbalken saknar ett tillräknelighetsrekvisit, är svårt att få ihop, både i teorin och i praktiken.¹¹⁸ Att straffrättsliga begrepp kan förstås och tillämpas på ett enhetligt och förutsebart sätt är förstås eftersträvänsvärt, särskilt om det rör den för straffrätten centrala gränsdragningen mellan friande och fällande domar.

När det gäller frågan om straffrättens relation till kunskap om hur människor fungerar återstår en till synes enkel fråga som skulle kunna ställa min analys på ända – körde den åtalade läkaren bil i sömnen, eller var han vaken? I avsnitt 3 ovan skriver jag att personer som sover inte kan göra sig skyldiga till brott. Om det påståendet stämmer innebär det att Högsta domstolen måste ha dragit slutsatsen att den åtalade läkaren inte befann sig i ett somnambult tillstånd, alltså, att han var vaken vid körningen. Men är det verkligen så? Å ena sidan framgår det tydligt att Högsta domstolen anser att det är mycket osannolikt att en person som ”tog med sig nyckelknippan och lämnade bostaden, gick bort till flerbils-

¹¹⁷ I fall där det finns flera medverkande till en brottslig gärning är gränsdragningen relevant, då den otillåtna gärningen utgör medverkansobjektet. Sådan medverkan lär dock vara ytterst ovanlig i fall där det förekommer en sömninvändning eller andra former av nedsatt medvetenhet. Jfr Asp (2024), s. 167 f., not 187.

¹¹⁸ Konsekvenserna i just praktiken förefaller bli att medvetenhet i vissa fall förstås som ett krav på vakegrad eller avsiktlighet, vilket i regel inte möjliggör friande dom i fall där otillräknelighet vore en möjlig slutsats i andra rättssystem, och i andra (betydligt färre) fall uppträder som ett mer generöst tillräknelighetsliknande krav. När kravet tillämpas på det ena eller det andra sättet förefaller för mig, som läst ett mycket stort antal sådana domar, vara närmast helt godtyckligt. Se vidare Bennet (2020) och Bennet och Blensskog (2022).

garaget, låste upp detta med en s.k. tag, låste upp skyddsgallret kring bilen med en annan nyckel, öppnade bilen, satte sig i denna och körde ut från garaget”¹¹⁹ och sedan körde en sträcka på 7 kilometer, var så omedveten att han inte förstod att han körde bil. Å andra sidan accepterar Högsta domstolen att den tilltalades ”medvetande” har varit nedsatt och Högsta domstolen ifrågasätter inte heller att somnambulism kan förekomma, att det är en dokumenterad biverkning av just det läkemedel den tilltalade hade tagit under sådana omständigheter som förelåg i fallet, eller att det förekommer att personer som går i sömnen genomför komplexa handlingar såsom att köra bil. I målet förekommer även andra omständigheter som onekligen talar för den tilltalades invändning om sömngång, kanske särskilt det faktum att han mitt i natten och utan mobiltelefon, andra personliga tillhörigheter eller rimlig förklaring körde bil rakt upp på en rondell i sin pyjamas.

Högsta domstolens domslut kan således förstås på två olika sätt. Det första alternativet är att Högsta domstolen menar att den tilltalades förklaring inte är trovärdig.¹²⁰ Den tilltalade var helt enkelt vaken vid körningen och somnambulismen är en bortförklaring eller efterhandskonstruktion för att undkomma ansvar för att han kört berusad. Ett andra alternativ, som är det jag har utgått ifrån i denna text, är att Högsta domstolen accepterar att den tilltalade befann sig i ett somnambult tillstånd som förklarar hans handlande, men att han i detta sömngångartillstånd ändå var tillräckligt vaken för att ”i straffrättsligt hänseende” ha varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han förstod att han körde bil. Det sistnämnda alternativet innebär att det straffrättsliga kravet på medvetenhet i princip inte tillåter att en person kör 7 kilometer ”innefattande ett inte obetydligt antal observationer, trafikmässiga avgöranden och handlingsmanövrar av olika slag” i omedvetet tillstånd, oavsett vad läkarvetenskapen säger om somnambulism.¹²¹

Om Högsta domstolens dom ska uppfattas så att kravet på medvetenhet inte utesluter vilka sömngångarbeteenden som helst är detta inte nödvändigtvis ett problem. Medvetenhetskravet är ett rättsligt skuldbegrepp, och därmed ett normativt verktyg för att dra gränsen mellan fällande och friande domar på ett för

¹¹⁹ P. 13 i domen.

¹²⁰ Eller att den åtminstone inte räcker för att skapa rimligt tvivel.

¹²¹ Kravet på medvetenhet är en klurig straffrättslig figur som, även om det inte aktualiseras särskilt ofta, skapar svårigheter vid rättstillämpningen och förekommer i olika tolkningar och tillämpningsformer i doktrin och praxis. När nu Högsta domstolen återigen behandlar medvetenhetskravet fanns goda möjligheter att bidra till ytterligare klagöranden. Att domskälen lämnar ett tolkningsutrymme gällande om det är medvetenhetsbegreppet eller bevisvärderingen som avgör målet är mot den bakgrunden lite olyckligt. En diskussion om i vilken utsträckning det är nödvändigt, eller ens möjligt, att göra en sådan distinktion vid tolkningen av domskäl förutsätter en mer utförlig behandling än vad som ryms här. Det hade dock varit möjligt för Högsta domstolen att tydliggöra om rätten accepterade att den tilltalade befann sig i ett somnambult tillstånd eller inte, vilket hade förtydligat domens prejudikatvärde gällande både medvetenhetskravet och sömninvändningar.

straffrätten ändamålsenligt sätt. Att Högsta domstolen ger frågan om expertbevisning förhållandevis lite utrymme i domen ligger i linje med ett sådant synsätt. Samtidigt är medvetenhetskravet en del av skuldprövningen, vilken gör anspråk på att på ett någorlunda rättvisande sätt kunna skilja mellan lagöverträdare som ska hållas ansvariga och straffas för brottsliga gärningar och personer som är utan skuld och därmed ska frikännas från ansvar. En rättslig gränsdragning för när sömninvändningar ska kunna fria från ansvar måste då kunna rättfärdigas och förklaras i relation till kunskap om sömnstörningar. Frågan om rättfärdigande beror av i vilken utsträckning en fällande brottmålsdom bör grundas i en idé om verklig eller 'äkta' klandervärdhet.¹²² Frågan om förklaring handlar om vilka principer eller hållpunkter gränsdragningen i stället bygger på, om det inte är kunskap om sömnbeteenden.¹²³

I fall där den tilltalades sinnestillstånd och beteende avviker från för straffrätten grundläggande normer för mänskligt fungerande är det både möjligt och nödvändigt att fördjupa skuldprövningen genom att inhämta relevant kunskap om hur mänskligt beteende, så som det ter sig för en domare eller nämndeman, förhåller sig till kunskaper om mänskligt fungerande när det gäller perception, kognition och handlingskontroll. Vid somnambulism kan konstateras att expertkunskap om sömnstörningar är en förutsättning för en rättvis skuldprövning, i både teori och praktik.

¹²² Jfr t.ex. Lernestedt, C., *Dit och tillbaka igen: om individ och struktur i straffrätten*, Iustus, 2010, s. 78 ff., 107 f.

¹²³ Här ska sägas att det förstås är möjligt att Högsta domstolens slutsatser har stöd i kunskap om sömnstörningar mot bakgrund av den expertbevisning och de omständigheter som föreligger i målet. På vilket sätt Högsta domstolen förhåller sig till innehållet i den bevisning som presenterats framgår dock inte av domskälen.